Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 88 (15773) ◆ 1996 чылдың июнь 29, суббота ◆ Ат салган шагы 19.30 Садар өртээ 500 рубль.

ДЕМНЕЖИП ЭГЕЛЭЭН

Июль 3-те болур Президент соңгулдаларының салдары Тываның демократтыг күштерин бодандыра берген.

Г. Зюгановтуң партиязы эрге-чагыргага келир болза, демократияга, рынокка ажылдап өөренмээн чазак социалистиг езу-биле ажылдаарынга таарышпас, чылдар халас эртер. Дикатура, командылаар чорук эгли келир. Ам база-ла хөөкүй совхоз директорлары, өскелер-даа садыгдан саржаг, кургаг сүт садып алгаш, дедир күрүнеге «план» күүседир ужурга таваржыр. Бо бүгүнү катап болдурбазы-биле Тываның демократтыг күштери «төгериг столга» чыглып, ужурашканнар.

Аңаа Б. Ельцинни деткиир комитеттен Калин-оол Күжүгет, Тываның культура ажылдакчыларының эвилелинден Сергей Баир, Г. Явлинскийниң деткикчи бөлүүнден Игорь Иргит, А. Лебедьтиң бөлүүнден Виктор Вусатый, «Демократтыг Россияның шилилгези» шимчээшкинден Генрих Эпп, «Шынчы соңгуушкуннар дээш» шимчээшкинден Надежда Сергеева болгаш өскелер-даа киржип, июль 3-те болур соңгулдуларга эптиг, демниг болурун, демократтыг Россия дээш, бадылаарынче кыйгырганнар.

Сергей УРАН-САЙ.

1996-2000 чылдарда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин күрүнеден деткиир талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1996 чылдың июнь 19. № 714. Москва хоорай.

Тыва Республикада социал-экономиктиг болгаш агаар-бойдус байдалының берге турарын база экономиканың структура эде тургустунуушкун программазын боттандырарынга күрүнеден деткимче көргүзер болгаш социал талада дыка улуг чыдып калыышкыннарны ажып эртер сорулга-биле Россия Федерациязының Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазаа республикага экономиктиг хостуг зоналарны тургузары-биле техника-экономиктиг үндезиннерни белеткээр. Россия Федерациязының Экономика яамызы, Россия Федерациязының Саң яамызы, Россия Федерациязының Даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызы, Россия Федерациязының күрүнениң Каайлы комитеди «Экономиктиг хостуг зоналар дугайында» федералдыг Хоойлуну хүлээп алганының соонда айыткан техника-экономиктиг үндезиннерни чугаалажып көөр болгаш Тыва Республиканың девискээринге экономиктиг хостуг зонаны тургузарының дугайында саналды Россия Федерациязының Чазаанга киирер.

2. Россия Федерациязының Каайлы комитеди Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының россия-моол участогунда «Хандагайты», «Цаган-Тологой» болгаш «Шара-Суур» хыналда-эрттирилге черлеринге объектилер тудар акшаландырыышкынны үзүп бээрин көөр, ону «1996 чылда федералдыг бюджет дугайында» федералдыг Хоойлунуң 53 чүүлүнде көрдүнген хөреңги хемчээлинге дүүштүр чорудар.

3. Россия Федерациязының Экономика яамызы, Россия Федерациязының Саң яамызы Тыва Республиканың Чазаа-биле кады тудуг ыяжын комплекстиг болбаазырадыр, экологтуг арыг суглар кудар, аъш-чем продуктуларын бүдүрер дериг-херекселдерни садып алыры-биле 1996 чылда 35 млн. немец марка акшаны Германияның Федеративтиг Республиказындан чээли кылдыр алыр дугайында айтырыгны чугаалажып көөр.

4. Россия Федерациязының Геология болгаш казымал байлактарны ажыглаар талазы-биле комитеди Тыва Республиканың Чазаа болгаш күүсекчи эрге-чагырганың сонуургалдыг өске-даа федералдыг органнары-биле кады 1996 чылда Тыва Республиканың байлактарын геологтуг шинчилээр болгаш минералдыг чиг эт курлавырларын комплекстиг шиңгээдип алыр программаны ажылдап кылыр, ону «1994-2000 чылдарда Россия Федерациязының минерал-чиг эт баазазын хөгжүдериниң» федералдыг программазынга дүүштүр чорудар. Бо ажылдарның акшаландырыышкынының республика бюджединче шилчилер болгаш оон девискээринде туруп турар тывыш бүдүрүлгелериниң эргезинге арттырып каар минерал-чиг эт баазаларын катап тургузар шилчидиишкиннерниң күсели-биле, а ол ышкаш федералдыг бюджеттен минерал-чиг эт баазазын катап тургузарынга берип турар хөреңгиниң, оон иштинде 1996 чылда федералдыг бюджетте бо сорулгага көрдүнген хөреңгиниң хемчээлинге дүүштүр хандырар.

5. «Тыва Республиканың экономиказын чогумчудар болгаш социал байдалын хөгжүдер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың сентябрь 2-де № 1045 Чарлыының 2 пунктузунуң (Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Чазааның 1992 чылда № 10 ниитипирлер чыындызының 723 арнында) боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа 1996-2000 чылдарда Тыва Республиканың девискээринде чорудуп турар алдын тывыжының 10 чедир хуузун тывыш бүдүрүлгелеринден амгы күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр доктааткан өртек-биле садып алырын, ооң-биле шевер кылыгларны, чоннуң өске-даа хереглел бараан нарын бүдүрүп, өске-даа хереглелдерге ажыглаарын чөпшээрээр.

6. Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы Тыва Республикага чаа болгаш чаңчыл апарган көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин хөгжүдери-биле ук яамыга көрдүнген чыл бүрүде акшаландырыышкынның күсели-биле хөреңгилерни 1996 чылда тускайлап бээр болгаш 1997—2000 чылдарда бээрин база көөр.

Айыткан хемчеглерни 1996 чылда акшаландырарын «1996 чылда федералдыг бюджет дугайында» федералдыг Хоойлунуң 16 чүүлүнде айыткан сорулгаларда көрдүнген хемчээлге боттандырар.

7. Тыва Республиканың Чазаа, Россия Федерациязының Экономика яамызы, Россия Федерациязының Саң яамызы, Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, Россия Федерациязының Одалга болгаш энергетика яамызы болгаш «Россия ЕЭС-де» деп Россияның акционер ниитилел бо доктаалда кошкан капсырылганы езугаар, Тыва Республикага тудугну акшаландырарынга база бүдүрүлге болгаш социал инфраструктура объектилерин чаартырынга 1996 чылда федералдыг бюджеттен, Тыва Республиканың бюджединден, бюджеттен дашкаар өске-даа үндезиннерден хөреңгилерни үзүп бээр, 1997—2000 чылдарда хөреңгилерни үзүп бээрин көөр.

1996 чылда күүселир ажылдарның акшаландырыышкынын «1996 чылда федералдыг бюджет дугайында» федералдыг Хоойлунуң 16 чүүлүнде айыткан сорулгага көрдүнгениң езугаар база Тыва Республиканың бюджет хөреңгилериниң, «Россия ЕЭС-де» деп Россияның акционер ниитилелиниң тускай сорулгалыг акшаландырыышкын хөреңгизиниң байдалын көрүп чорудар.

8. 1996 чылда болгаш оон дараазында чылдарда Тыва Республикада «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге ук разрезти немей чепсеглээри-биле даг болгаш транспорт техниказын бээр дугайында «Росхөмүр-даш» күрүне бүдүрүлгезиниң саналын хүлээп алыр, ону лизинг езугаар дедир эгилер чурум-биле чорудар. 1996 чылда ук разрезке хамааржыр Чадаана участогунга ЭШ-11-70 деп боду кылаштаар экскаваторну бээр.

9. Россия Федерациязының Саң яамызы Тыва Республиканың экономиказының кризис байдалында турарын өөренип көргеш, күрүнениң эң алакки социал стандарттарының дугайында федералдыг Хоойлуну хүлээп алгыже чедир бо республикага санажылганың норма-чижек аргаларын езугаар федералдыг бюджеттен сан-хөө деткимчезиниң хемчээлин чыл санында тодарадыр. Ону чорударда «Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга болгаш аңаа дөмей черлерге хамаарыштырар дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1994 чылдың май 16-да № 945 Чарлыын (Россия Федерациязының 1994 чылдагы, № 4 хоойлужудулга чыындызының 303 арнында) күүселиринге үнер чарыгдалдарны хандырып турарын барымдаалап, а ол ышкаш ведомство аайы-биле чурталга-коммунал ажыл-агыйларын болгаш социал-культура таланы Тыва Республиканың балансызынга дамчыдып берген акшаландырыышкынны барымдаалап чорудар.

10. Россия Федерациязының Саң яамызы 1997 чылдан эгелээш, чыл санында Тыва Республикага көргүзер сан-хөө деткимчезиниң хемчээлин тодарадып турар үеде федералдыг бюджеттен дараазында хөреңгилерни үзүп бээрин баш удур көөр:

— республиканың чоннуң болгаш социал тала объектилериниң хереглелин хандырар хөмүр-дашты чедирип бээр талазы-биле чарыгдалдарны дуглаар;

— республиканың ырак-узак кожууннарында хандырылгазы четпес чонга далган чедирип бээр чарыгдалдарга компенсацияны бээр;

— республикада транспорттуң өске хевирлерин барбас кожууннарже агаар, хем оруктары-биле пассажир сөөртүлгезин боттандырганының түңнелинде үнген чарыгдалдарны дуглаар.

11. Россия Федерациязының Саң яамызы 1997 чылдың федералдыг бюджетин тургузуп турар үеде Тыва Республикага девискээр аайы-биле аъш-чем фондузун тургузарынга 6 млрд. рубль чедир хөреңгини үзүп бээр.

12. Россия Федерациязының Иштики херектер яамызы Тыва Республиканың иштики херектер органнарын дерип чепсеглээри-биле автотранспортту, харылзаа херекселдерин, оргтехниканы садып алыр хөреңгини 1996 чылда үзүп бээр, 1997-1998 чылда үзүп бээрин баш удур көөр, ол чүүлдерни яамыга чыл санында бээр акшаландырыышкынның хемчээлинге дүүштүр бээр, оон иштинде 1996 чылда — «1996 чылда федералдыг бюджет дугайында» федералдыг Хоойлунуң 16 чүүлүнде көрдүнгениң езугаар боттандырар.

13. Россия Федерациязының Транспорт яамызы, Россия Федерациязының Экономика яамызы база Россия Федерациязының Саң яамызы 1997 чылдан эгелээш, чыл санында-ла федералдыг орук фондузунуң бюджедин тургузуп турар үеде Тыва Республикага ниити ажыглалдың автомобиль оруктарын тударынга болгаш чаартып септээринге, оон иштинде Каа-Хемни кежир көвүрүгнү тударынга хөреңгилерни үзүп бээрин көөр.

14. Россия Федерациязының Экономика яамызы болгаш Россия Федерациязының Дээди өөредилге талазы-биле күрүне комитеди чылдың акшаландырыышкын программаларының төлевилелдеринге (федералдыг бюджеттен акшаландырар) Тываның күрүне университединиң объектилериниң тудуунга, оларны 2000 чылдан орай эвесте ажыглалга киирерин хандырып турар хемчээлге хөреңгини үзүп бээр.

15. Россия Федерациязының Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитеди Тыва Республикага күрүне кадастрының ажылдаарын хандырар талазы-биле программаны бир ай хуусаада ажылдап кылыр болгаш бадылаар. Бо ажылдарның дугурушкан хемчээлдериниң акшаландырарын федералдыг бюджетте мөөннеп турар чер дээш чер үндүрүүнүң, аренда төлевириниң күсели-биле хандырар. Ону 1996 чылда федералдыг бюджетте көрген.

16. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Россия Федерациязының Экономика яамызынга болгаш Тыва Республиканың Чазаанга дагзыр, олар чогуур медээлерни Россия Федерациязының Чазаанга чылдың-на февраль 1-де киирип турар.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы
В. ЧЕРНОМЫРДИН

ТАЙЫЛБЫР: 1996—2000 чылдарда федералдыг бюджеттиң, Тыва Республиканың бюджединиң, бюджеттен дашкаар үндезиннерниң күсели-биле тудар болгаш чаарты кылыр бүдүрүлге болгаш социал инфраструктура объектилериниң данзызын Россия Федерациязының Чазааның 1996 чылдың июнь 19-та № 714 доктаалы-биле бадылаан. Ында коммунал ажыл-агый, чурталга тудуу, кадык камгалал болгаш социал хандырылга тудугларын, өөредилгениң, культураның объектилерин кажан доозарын, оон түңнелинде чүну чедип ап болурунуң хемчээлдерин тодаргай айыткан.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

БИРГИ ЭЭЛЧЭЭ ЭРТКЕН, ООН ЫҢАЙ ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

Соңгулдаларның бирги ээлчегде Россия Федерациязының Президентизинге кандидаттардан Б. Ельцин биле Г. Зюгановтуң бо албан-дужаалга соңгударының аргазы колдуунда дең боор турарын бадыткаан. Соңгулда мурнунда социологтарның даап бодалдарын болган соңгулдалар бадыткавайн барды. Хөй санныг догаашт[ы]рыглар Борис Ельцин бирги ээлчегде соңгукчуларның 40—46 хуу үнүн алыр, а Зюганов чүгле 20 хире хуу үннер алыр деп турган болгай.

Кандыг-даа суртаал чорутпайн тур мен. Эртемден кижи болганымда бодумнуң анализтеримни, бодалдарымны чугаалаксап тур мен. Республиканың девискээринге чоруп турган көөрге, тыва чоннуң ортузунда чурттуң иштинде амгы үеде кандыг социал-экономиктиг байдал тургустунуп келгенил, моон соңгаар кандыг өскерилгелер боор болурул, кандыг кандидат тиилээр болза, амыдырал-чурталга өскерлип болурул деп айтырыгны тайылбырлаваан боор турар. Ынчангаш эң ылаңгыя көдээ чон соңгулданың бирги ээлчээнде чүнүң-даа аайын тыппайн барган. Ажыы-биле чугаалаарга, суртаал чаңгыс талалап чоруп турган. Мен бодаарымга, кажан соңгулда мурнунда президентиге кандидат бүрүзүнүң штавы, бүзүреткен кижилери чер-черлерже боттарының төлээлерин чорутпааны хараадаңчыг. Оон чылдагааны Явлинскийниң-даа, Зюгановтуң-даа штабтарында хөй акша-төгерик херек кырында чок турган. Амгы Президентиниң талалакчылары бай-шыдалдыг болгаш хөй-хөй агитация материалдары-биле долу хандыртынган, хостаткан тускай шалыңныг кижилер ажылдап турар, ынчангаш байдал дең эвес болганда, чедишкин бар болган.

Хурал-суглааның киржикчилериниң сөзүнден алгаш көөрге, Зоя Назытыевна тайылбыр ажылының чаңгыс талалап чорудуп турар деп турар. Чамдык чидиг социал-экономиктиг айтырыгларны оюп эртип турары хараадаңчыг. Кижи бодап көөрге, амгы байдалды шыны-биле тайылбырлап, оон үнүп келген чылдагааннарын долу сайгарып, чонга билдингири-биле чедирип бергеш, чүгле оон соонда кымны бадылап болур дугайында кыйгырыгны салза эки болур ужурлуг.

(Уланчызы 2-ги арында).

БАДЫЛААШКЫНГА БЕЛЕН

Селектор хуралындан

Бүгү-россияның селектор хуралы июнь 26-да болган. Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы. Чазаа болгаш Президентиниң Администрациязы ону эрттирген.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. Т. Рябов селектор хуралын ажыткаш, ооң ажылында Россия Федерациязының Чазааның Баштыңының оралакчызы О. И. Лобов, Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, Россия Федерациязының субъектилериниң бүгү деңнелиниң чагыргаларының, девискээр соңгулда комиссияларының, участок соңгулда комиссияларының төлээлекчилери киржип турарын дыңнаткан.

Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының бирги ээлчээн июнь 16-да эки организастап эрттиргени дээш күүсекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчуларынга, девискээр соңгулда комиссияларынга, участок соңгулда комиссияларынга өөрүп четтиргенин Н. Т. Рябов илереткен.

Бо селектор хуралынга Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының ийиги ээлчээнин бадылаашкынынга бүгү белеткел ажылдары канчаар чоруп турарын чугаалашкан.

Магадан, Калуга, Мурманск областарның, Ханты-Мансийск автономнуг округтуң, Сургут хоорайның, Ставрополь крайның соңгулда комиссияларының даргаларының информациязын дыңнаан. Дыңнадыглардан алгаш көөрге, Россияның кайы-даа девискээринде соңгулда комиссиялары, соңгулда участоктары Президент соңгулдаларының ийиги ээлчээниң бадылаашкынынга белен болуп турар. Чедерп берге, ырак-узак черлерде ажылдап, чурттап турар соңгукчуларны хуусаа бетинде биче хааржактар-биле соңгулда участоктарының комиссияларының кежигүннери бадыладып эгелей бергенин чер-черлерден дыңнаткан.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының секретары А. А. Вешняков болгаш өскелер-даа Президент соңгулдаларының июнь 16-да эрткен бирги ээлчээниң түңнелдерин үндүрүп, орта илерээн чамдык четпестерни айтып, оларны соңгулдаларның ийиги ээлчээнде болдурбазы-биле чүнү кылырын тодаргай чугаалап бергеннер. Ылаңгыя харылзааны экижидеринче, соңгукчуларның билдириишкиннерин, хомудалдарын дүрген сайгарып көөрүнче, бадылаашкынның түңнелдерин чогуур үезинде үндүреринче кичээңгейни угландырган.

Селектор хуралының киржикчилери айтырыгларны салган, оларга харыыларны берген.

Россия Федерациязының Чазак Баштыңының оралакчызы О. И. Лобов сөс алгаш, ам болур Президент соңгулдаларының ийиги ээлчээниң бадылаашкыны улуг ужур-дузалыын айыткаш, ону организастыг, хоойлу-дүрүм езугаар эрттирер дээш бүгү-ле таарымчалыг чүүлдерни кылырының чугулазын чугаалаан. Соңгукчу бүрүзү бадылаашкынга киришкен турарының хемчеглерин алырынче хуралдың киржикчилериниң кичээңгейин угландырган.

РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. Т. Рябов селектор хуралының түңнелин үндүрүп, чүве чугалаан. Соңгулдаларга белеткелди негелдеге, хоойлу-дүрүмге дүүштүр доозар, ол езугаар ажылдаарын ол айыткан. Соңгулда комиссияларының сорулгаларынга ол доктааган. Шөлээлээш дыштаныр кижилерге, студентилерге, сургуулдарга, чайгы үеде ыңай-бээр ажылдап баар, орук чоруур улустарга бадылашкын талоннары азы шынзылгалары бээрин эки организастаарын эңне чугулага көрген, ынчангаш соңгулда участоктарынга дежурныйны доктаамал тургузар. Вокзалдарда, аэропорттарда соңгулда участоктары чогуп[у]н, дүн-хүн чок ыңай-бээр аргыжып турар поездилерде бадылаашкынны организаставайн турарының дугайында хомудалдар кирген. Ол чөптүг, оларны эдериниң хемчеглерин ап турар.

РФ-тиң Президент соңгулдаларының ийиги ээлчээниң бадылаашкыны төөгүлүг ужур-дузалыг болуп турарын дарга айыткан, ындыг болганы-биле делегейниң хөй ниитизиниң улуг сонуургалын болдурган, аңгы-аңгы чурттардан келир күзелин илереткен хайгааракчыларның саны көвүдеп турар.

Н. Т. Рябов чугаазының түңнелинде соңгулданы организастыг, үре-түңнелдиг, хоойлу езугаар чогумчалыг эрттирер дээш эки ажылдаарынче хуралдың киржикчилерин кыйгырган, соңгулданың ийиги ээлчээниң бадылаашкыны чедишкинниг эртер дээрзинге бүзүрелин илереткен.

* * *

Селектор хуралынга Тыва Республиканың кожууннарының, хоорайларының төлээлекчилери база киришкен. Оларның мурнунда кандыг сорулгалар, кылыр ужурлуг ажылдар туруп турарының дугайында ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельников, ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар чугаалап берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ СОҢГУЛДА

Чеже-чеже соңгулдаларга кириштедивис дээр. Ынчалза-даа бо 1996 чылдың июль 3-те, средада болур Россия Федерациязының соңгулдаларының ийиги ээлчээниң бадылаашкынынга киржири онза харысалгалыг деп бот дугайты эскерип олур мен. Чүге дээрге, соңгукчу хамааты алыста бодунуң хууда аас-кежиин, чурталгазы, ажы-төлү дээш соңгууру ол-дур деп угаадып чоруур мен. «Кымны-даа соңгуп каары меңээ дөмей-ле» деп чамдыктар чугаалаардыр. Ынча дээрге эмин эртир шолук билиишкин-дир-ле.

Чеди-Хөл кожууннуң данзызында кирген соңгукчуларының 69,3 хуузу хамааты хүлээлгезинге шынчы боор, бадылаашкынга киришкен. Арткан барык 30 хуузу хамааты хүлээлгезинге тоомча чок болганы, оларның боттарының мөзүлүг эвезиниң херечизи болган. Чеди-Хөл кожууннуң соңгукчуларының 65,2 хуузу Борис Николаевич Ельцинни дээш бадылааны кедилиг болганы олла болгай. Г. А. Зюганов дээш 19 хуузу бадылаан. «Партия турда садыгларга колбаса, эът, сүт арбын чүве, ынчангаш бадылаан бис» деп чугаалаар болду.

Телевизорну көрүп, дыңнап олурарымга Москвадан Чазактың Даргазы В. С. Черномырдин угаалыг, чугаалааны болза, ол 8 кандидатка үнүн берген соңгукчулар ам болур июль 3-те соңгулдаларга хүндүлүг Б. Н. Ельцинни дээш бадылаар болза, дыка чогумчалыг деп сүмелээн. Мен бот дугайты олдаа езулуг чүүлдүг санал деп билген мен. Чогумналындыг болганда ам бүгүде Б. Н. Ельцинни бадылаарынче кыйгырып олур мен.

Корола ОЮН.
Соңгукчу. Хову-Аксы суур.

«ОЛАР БАДЫЛААР ДЭЭШ КЕЛБЭЭННЕР...»

Россия Президентизиниң соңгулдаларының бирги үе-чадазы Забайкальениң кызыгаар округунуң ажыл-чорудулгазынга бир янзы исти арттырган. Чижээ, Тыва Республикага соңгулда үезинде кызыгаар хажыдыкчызын сойгалаан.

Болуушкун Качыкка болган. Участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүннери ыраккы суурга соңгулдалар эрттирер дээш бар чорааннар. Берге оруктап чоруп орда оларга ийи аъттыг кижи — моол хамаатылар ужуражып келген. Соңгулда комиссиязын үдеп чораан Эрзин кожууннуң ИХК-ның ажылдакчызы кызыгаарның ырак эвезин бодааш, «аалчыларның» документилерин хынаан. Эрге-хоойлу ажылдакчызының ажылы моолдарга таарышпаан хире, ынчангаш олар күш дөгээрин оралдашкан. Шаглаа бодунга быжыглаап боозун ажыглаар ужурга таварышкан.

Пистолеттиң огу «аалчыларның» бир аъдынга дегген. Аъды чок арткан «аалчы» дужуп берген. Ооң эжи дезип четтигипкен.

Кызыгаар чурумун үрээн хажыдыкчыны соңгулда комиссиязының кежигүннери Кызылдың кызыгаар отрядынга хамааржыр «Цаган-Тологой» заставаның кызыгааржыларынга дужаап берген. А соңгулдалар чогуур хуусаазында эрткен.

А. ИВАНОВСКИЙ.
Забайкальениң кызыгаар округунуң парлалга албанында улуг офицер.

ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ БЕШКИ СЕССИЯЗЫ

Июнь 26-да ТР-ниң Дээди Хуралының бешки сессиязының 12-ги хуралының ажылы эгелээн. Хүн чурумунда чугаалажыры-биле 20 ажыг айтырыг кирген.

Сессияның баштайгы хүнүнде «Арага кылыгларын (даштыкыдан кииргениден аңгыда) садып-саарарынга сорулгалыг үндүрүг чыылдаларының дугайында» ТР-ниң хоойлузун депутаттар элээн сайгарып чугаалашканының соонда хүлээп алган. Ук айтырыгны чугаалажырынга Чазактың төлээлери, аъш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүң департаментизиниң даргазы П. С. Кара-Сал, саң-хөө сайыдының оралакчызы Н. Т. Салчак киришкеннер.

Республиканың үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа сайыды Н. Б. Дьяковту база тудуг, архитектура болгаш чурталга-коммунал ажыл-агый сайыды В. А. Моңгушту ТР-ниң Чазак баштыңының оралакчызы албан-дужаалдан хостаарынга чөпшээрелин Дээди Хурал берген. Бо ийи сайыт Чазак баштыңының оралакчызы деп албан-дужаалдан хостаткандан башка, сайыт албан-хүлээлгелерин хевээр күүседип артып каарлар. Чөпшээрел бергениниң дугайында ДХ доктаалды хүлээп алган.

«Чоннуң кадыкшылының камгалалының дугайында», «Туризм дугайында», «Күрүне албанының дугайында», «Эзирик чораан кижилерниң орук дүрүмүн хажыткапының чамдык хевирлери дээш административтиг харысалганы күштелдирер дугайында», «Камгалалдыг бойдус девискээрлериниң дугайында», «Көдээ ажыл-агый продукцияларының болгаш аъш-чем бараанныың саарылга рыногунуң дугайында», «Тыва Республикага күрүнениң албан камгаладылгазының дугайында» хоойлулар төлевилелдериниң база чамдык хоойлуларга немелделер болгаш өскерилгелер киирериниң айтырыгларын сессияга чугаалажып көрген.

Чайгы каникулдарже үнериниң мурнунда депутаттар мурнуку «өрелери» — сайгарып четтикпээн айтырыгларын бо сессияга үзе чугаалажыпкаш, ам сагыш амыр дыштаныр[ы]н күзеп турарлар.

Бистиң корр.

КЫМНЫ ШИЛИП АЛЫРЫЛ?

Россия Федерациязының Президент соңгулдаларының бирги ээлчээниң түңнелинде Б. Ельцин биле Г. Зюганов хөй бадылаашкынны алгаш, соңгулданың ийиги ээлчээнче киргеннер.

Бо ийи кандидаттың кайызын шилип алырыл, кым дээш бадылаарыл деп айтырыг бо хүннерде соңгукчу бүрүзүн дүвүредип турарын билип тур мен. Мээң хууда бодалымны, шилилгемни илередийн. Амгы Президентивис Б. Н. Ельцинниң программазын деткиир мен. Ында чуртту хоозуралдан уштурунуң, чоорту хөгжүдүп, сайзырадырының оруктарын айыткан. Бо бүгү ооң эгелеп алган ажыл-чорудулгазын чогумчалыг уламчылаарынга магадылалды берип турар. Борис Николаевичиниң кылып турар ажылдарын чок деп болбас. Экономиктиг, политиктиг, социал болгаш өске-даа реформаларны боттандырар дээш ол чүткүлдүг ажылдап келген, оларда эвээш чүүлдер кылдынган, депшилге черле бар. Ындыг болганы-биле ону деткиир, ол дээш бадылаар мен.

Г. Зюгановту деткивес мен. Ында чуртту кризистен дүрген үндүрүп алырының, чогумчалыг ажылдаарының аргазы чок деп санаар мен.

Солуннарда номчуурга, телевидение, радио дамчыдылгаларын дыңнаарга, Борис Николаевич Ельцинниң кандидатуразын соңгукчуларның хөй нуруузу деткип ол дээш бадылаашкынын бээрин чугаалап турар боор чорду.

Шалгы САЛЧАК.
Сүт-Хөл кожуун.

Көдээниң ажыл-ишчилеринде

КЫРГЫЛДА ДООСТУР ЧЕТКЕН

Эрзин кожууннуң «Мөрен» коллективтиг бүдүрүлгениң дугаары 1 хойжу бригадазында 4628 баш хой бар. Амгы үеде ажыл-агыйывыста кыргылда кизин түлүк чоруп эгелээн. Бөгүнге чедир 1928 хойну кыргып, бир хойга онаашты 1,4 кг. дүкту алдывыс. Малчыннар Глафира Баанай, Анита Чымба бо кыска үениң дургузунда хол хачызы-биле 219-тан 246 кг. чедир дүкту кыргааш болгаш шалыпчыларның одуруунга кирип, өскелерге үлегерин көргүзүп турарлар. Биске боттуг дузаны малчыннарның ажы-төлү, чайгы дыштаныглада чанып келген студентилер, сургуулдар болгаш школачылар чедирип турарынга өөрүп четтиргенивисти илеретпес аргавыс чок. Башкы училищезиниң сургуулу, келир үениң эге класстар башкызы Чодураа Даарыкпайны өөрениикчилер Оттук Картини, Сайын Самны Аржаана Баанайны болгаш өскелерни-даа маңаа адап, мактаары чугула.

Кыргылда пунктузунуң ажыл-агыйын бистиң учетчигивис Өлзей Чажытмаа үе-шаанда ушкарып, башкарып турар. Ында кылыр, тудар чүүлдер энмежок-ла болгай. Кыргыкчыларывыс хүнде 3 катап чемненир. Оларның аъш-чем-биле хандырылгазын бүдүрүлгениң директору Юрий Үчүра [illegible] рывылаар кылдыр бодунга хүлээнип алганы, ажылга аажок дөгүм болуп турар. Хой кыргыллазын кыска хуусаада доозар дээш мал ажылының тускай эртемниглери боттарындан хамааржыр ажылдарны холга ап, үүле-херектиң байдалы-биле хүн бүрүде таныжып, дузаны үргүлчү чедирип турар.

Хой кыргыллазы доостуру билек-ле малчыннарывыстың бир чамдыызы тайга элээнде сериин чайлагларже, өскелери Тере-Хөлдүн кадар оъттуг, булак, шыктыг шынааларынче чайлаглап үнүптерлер.

Чойганмаа БЕЛЧЭЭ.
«Мөрен» коллективтиг бүдүрүлгениң хойжу бригаданың удуртукчузу.

БИРГИ ЭЭЛЧЭЭ ЭРТКЕН, ООН ЫҢАЙ ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

(Улапчызы. Эгези 1-ги арында).

Чуртта чүгле чоннуң амыдыралы баксырап турар эвес, а эң-не коргунчуг чүве коррупция, мафия, кем-херек үүлгедиишкини болур. Сөөлгү чылдарда коргунчуг байдалдар тургустунган, өлүрүкчү херектерниң саны 1990 чылга деңнээрге, 2—3 катап өскен, оор херектер дугайында чугаалаан-даа херээ чок.

База бир чонну дүвүредип турар чүве кижилерниң бай, ядыы бөлүктерге чарлып турары. Бисте бай кижилерниң саны шак бүрүзүнде өзүп турары билдингир. Сайзыраңгай чурттарда байлар биле ортумак ангының саны колдуунда чаңгыс деңнелде турары билдингир болгай, а бисте бай кижилер колдуунда коммерсантылар (спекулянтылар) боор турар. Ол ышкаш ажыл чоктарның саны ай санында өзүп турары дүвүренчиг. Чижек кылдыр каш саннардан киирип көрейн. Ниитизи-биле Россия Федерациязында ажыл чоктарның саны 10 млн. ажып турар. Ооң чартык кезии херээжен кижилер. Аныяктар дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Бо байдалдың кол чылдагааны ада-чурт бүдүрүлгезиниң хүн бүрү куду бадып турарында. Национал бүдүрүлгениң көдүрер талазы-биле күрүне кандыг-даа хемчегни албайн келген. Ол байдалды өжегээр-даа тургузуп турганзыг. Даштыкы чурттардан ап турар кредит, инвестицияларны чурттуң иштики бүдүрүлгелериниң көдүрериниче угландырбайн, а даштыкы чурттарның сайгарып чадап турар, ыракта куду шынарлыг барааннарын садып алырынче чарып турары-биле мен дугайты чөпшээрежир аргам чок. Бистиң 300 муң бичии ажыг чурттакчылыг республикавыста чүгле 1995 чылда 6792 кижи ажыл чоктарның санынга бүрүткеткен, а ам бо хүннерде ол сан 6360 кижи чедир өскен. Ооң иштинде 61 хуузу херээжен чон, а 47,3 хуузу 30 хар чедир аныяктар. Моон соңгаар мындыг байдал моон-даа баксыраар дээрзи чайлаш чок. Россия Федерациязының күрстатистика медеглелин алыр чүве болза, ажыл соксадыышкыны аажок дүрген темп-биле өзүп турар. Чүгле бо чылдың дөрт айларының дургузунда 2913 ажыл соксадыышкыны болган, 1995 чылда чүгле 815 болган. Бо чылын ажыл соксадыышкынынга киришкен албан, организация болгаш бүдүрүлге черлериниң саны 3,6 катап өскен. Бо дээрге, чуртта экономиканың буурап дүшкениниң болгаш күрүнениң, чазактың талазындан улуг четпестерни эдип шыдавааның түңнели деп дидим чугаалап болур.

Чуртта реформа үезинде чылган частырыгларны эдер талазы-биле соңгулда кампаниязының мурнунда Россияның Президентизи Борис Ельцин хөй-хөй чарлыктарны үндүрүп турар. Чүгле январь-май айларда 55 чарлыкты үндүрген. Оларның 95 хуузу акша-төгерик-биле холбашкан болгаш хоозураан үеде күүсеттинери берге, база-ла өртек-үнези кудулаан акшаны парлаар станоктарны өске-өске черлерге тургузар апаары чайлаш чок. Чамдык чарлыктар хоойлуларга дүүшпес, оларны солуп турары хараадаанчыг. Ындыг-даа болза чаңгыс кижиниң холунда бүгү эрге-чагырганы алган үеде ындыг байдалдан уштунары берге. Ол ам-даа уламчылаар боор дээрзинге чигзиниг турбас. Россияның чону чарлыктар-биле эвес, а хоойлулар-биле чурттаар ужурлуг. Хаанныг-даа Россия империязының төөгүзүн алырга, күрүне хоойлу-биле чурттап чораан болгай. Чарлык дээрге хоойлуну күүседири-биле үндүрген актылар-дыр. Ажыы-биле чугаалаарга, ындыг чарлыктарны хамык чүве шуут сандаралга келбээнде-ле кылыр турган дээрзин кижи бүрүзү билип турар.

Борис Николаевич хамык реформаны эгелеп кааш, төнчүзүнге чедирбейн баар болза, хараадаанчыг-дыр. Ындыг-даа болза, четпес частырыгларны эдип, амыдыралды экижидип шыдаар ирги бе дээрзинге чоннуң чамдык кезии чигзинип турары чөп. Чуге дээрге, эрткен 4 чыл дургузунда мындыг дээштиг хемчеглерни чүге албаан деп айтырыгга дорт харыы тургустунуп келир. Ындыг-даа болза, Президенттиң билир болза эки. 1991—1992—1993 чылдарда политиктиг байдал дүшкүүрленип келген. Ол болуушкуннарга чүгле Ельцин буруулуг эвес, а кол нуруузунда ооң долгандыр турган салгакчылары Грачев, Бурбулис, Шахрай, Шумейко, Золотухин, Чубайс, Филатов суглар буруулуг болгаш кедизинде төөгүге буруулугларның санынга кирери чайлаш чок. Чогуур үезинде Борис Николаевич оларны хай деп, бодунуң хуула дээштиг сөзүн чугаалаваны хараадаанчыг.

1994 чылдың ноябрьда эгелээн Чечен дайынының талазы-биле буруулуг кижилер Грачев, Степашин, Ерин, Шахрай сугларга чогуур харысалга хүлээтпейн, бир ажылдан бир ажылче октап турары Ельцинниң арга-шинээн куду базып турар. Ук дайынны соксадып чадаан, соксадыры берге. Чуге дээрге бүдүн хоорайлар, суурлар узуткаттынган, хөй тайбың хамаатылар, чаш ажы-төл, хөй санныг бичии, дуржулга чок солдаттар өлген. Чеже кижи өлген деп сан-түңну чонга шыны-биле тарадып дыңнатпаан, чажырып турар. Бот-догуннаан республика болур дээш Президенттиң кандидады турган Борис Ельцинниң хоойлуга дүүшпес аазаашкынынга идегээш, тускайланыр дээн азы 3 чыл иштинде бот-тускайланган республика боор чурттап келген чечен чонну ам кээп кырып, өлүрүп турарын кым-даа деткивейн турар. Миллиард, триллион акшаларны боттарының шериглери үрээн черлерни катап тургузар дээш Чечняже октааның чон шын эвес деп турары-биле чөпшээрешпес арга чок.

Борис Николаевич Ельцинниң амгы программазын радио, телевидение эзугаар дыңнаарга, 200 ажыг арында боор турар. Ында чамдык эки чүүлдер бар, бир эвес күүсеттинер чүве болза. Ындыг-даа болза, ындыг улуг программаны кым-даа номчуп күш четпес. Бир эвес юридиктиг эртем талазы-биле алыр болза, программаны Президенттиң кандидадының кылдыр көөрү берге, а херек кырында бүгү Россияны 2000 чылга чедир канчаар хөгжүдериниң күрүне программазы деп санаар апаар. Ындыг күрүне программазын күрүнениң чазаа бүгү субъектилерниң киржилгези-биле бадылаар ужурлуг чүве-ле-дир.

Геннадий Андреевич Зюгановтуң программазы долузу-биле база чок. Ынчангаш долу характеристика, анализ берип шыдавас мен. Ынчалза-даа ооң чамдык одуругларының дугайында бичии чугаалап көрейн. Президентиге кандидат Зюганов коммунистиг чурумну катап тургузарын оралдашпайн турар. Чуге дээрге социалистиг системаның чүгле эки чүүлдерин шилип алырын амыдырал, рынок системазы чайгаар-ла негеп турар. Зюгановтуң чугаазында реформага удур эвес, өнчү-хөреңгиниң эде көөрүн оралдашпайн турар, хуу-даа, күрүне өнчүзүнүң янзы-бүрү хевирлерин турзун деп турар. Г. А. Зюганов-биле бир чөпшээрежир чүүлүм болза, банкылар (кол) күрүне башкарылгазынга турар дээрзи шын. Бүгү сайзыраңгай чурттарда байдал ындыг. Бодап-даа көрээлиңерем, чуртта кол банк күрүнениң акшазын камгалап, ажаап турар-ла болгай, а хууда саң-хөө капиталын олар кайын тывар ыл? Күрүнениң чыып берген акшазын канчап ол-ла күрүнеге чедирип, чээлиге берип турар ыл? Ол ышкаш коммунист Зюганов-биле бир чөпшээрежир чүүл болза, өртектиң үстүкү деңнелин, электроэнергия өртээн күрүне таарыштырып көөрү болур. Өске улуг сайзыраңгай күрүнелерде айтырыг күрүне хайгааралында турар болгай, а бисте анаа-ла ала-чайгаар өзүп турар. Оон-даа өске эки чүүлдер бар. Ынчалза-даа чөпшээрешпес чүүлүм база бар, ол политиктиг айтырыглар, ынчангаш маргылдаалыг айтырыг көдүрбес деп бодап турар мен.

Түңнелинде чугаалаксап каар чүвем мындыг. Кандыг-даа Президент келгеш, республикаларны чок кылып, губернияларга бээр деп туруп бээр ирги бе дээш оон коргар-дыр мен. Бир эвес ынчап туруп бээр болза, шынап-ла, хамааты дайыны үнери чайлаш чок болгаш Россия федеративтиг күрүне боор туруп шыдавас. Амгы Президенттиң долганыкчылары республикаларын губернияларга кадар дугайында айтырыгны бүдүү белеткеп турар. Президент тускай комиссияны тургускан, ооң даргазы Сергей Шахрай. Хөй-хөй национал республикалар колдуунда-ла бодунуң национал-девискээр принцивин эзугаар күрүне тургузуун 1919 чылдан 1936 чылга чедир чедип алган болгай. Чижээ, Башкирия 1919 чылда, Татарстан 1920 чылда, Якутия 1922 чылда боду автономнуг күрүне тургузуун чедип алган. Бистер тывалар 1961 чылда Тыва АССР апарган бис. Тыва автономнуг областы АССР кылдыр эде тургузарынга ынчангы РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы Д. С. Полянский Тывага келген соонда 1961 чылдың октябрь 11-де республика атты алганывысты утпас ужурлуг бис. Оон соонда Ефремов, Воронов дээн ышкаш Чазактың улуг даргалары биске кээп улуг дузаны чедирип турганын сактып чоруур ужурлуг бис. Адактың сөөлүнде Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин бистиң Тывага чораан болгаш чамдык эки дузаны чедирген болгай.

Бистер, тывалар, бодувустуң Конституциявысты, чедип алган күрүне тургузуувусту кадагалап, туружувусту эки боданыр болзувусса эки. Бо бүгү нарын айтырыгларны долгандыр боданып, частырыг чокка бистиң национал чедиишкиннеривисти камгалап шыдаар Президентини шилип алыр боор деп идегээр-дир мен.

Александр ООРЖАК.
Юридиктиг эртемнерниң кандидады.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ПОЧТАЗЫНДАН

Парлаттынган материалга хамаарыштыр

МЭЭҢ БОДАЛЫМ ӨСКЕ

Мурнунда СЭКП Тыва обкомунуң секретары чораан Күжүгет Сереевич Шойгу «Шын» солунга «Кайнаар бар чор бис» деп эгелиг материалды бижээн. Орта хамаарыштыр чамдык бодалдарымны бижиир бодадым.

Автор К. Шойгунуу-биле алырга, Тываның рыноктуг экономикаже киргени далаш, ылаңгыя бистиң республикага хуужудулганы түр соксадыр дээн чижектиг саналдарны киирген. Тыва рыноктуг экономикаже кирбейн, хуужудулганы үе-шаанда кылбас болзувусса, сөөлүнде барып чаңчыкканывыс эзугаар «бажывыс какталып, таалайывыс таккыладыр-ла» апаар бис. Чуге дээрге, Россияның өске девискээрлери рыноктуң быжыг туружунче шагда-ла кире берген болдур ийин.

Төөгүже хая көрнүп көрээлиңер даан. Рыноктуг экономикаже Россия мурнунда-ла кирип турган болдур ийин. 1917 чылда Россияга октябрь эргилдезиниң сөөлүнде чурт ядаралга болгаш хоозураашкынга таварышкан. Ооң кол чылдагааны 4 чыл уламчылаан делегейниң бирги дайыны, революция, хамааты дайыны, даштыкы интервенция чурттуң экономиказының бүгү адырларын арга-жок берге байдалга чедирген.

В. И. Ленин мурнунда чөпшээрешпейн-даа турган болза, Россияга чаа экономиктиг политиканы (ЧЭП) чорударыы чуртту кризистен уштунарының кол аргазы деп билген. ЧЭП элээн быжыгып бар чорда, ону соксадып каган. ЧЭП үезинде бут кырынга туруп эгелээн бичии-бичии хуу үлетпүр бүдүрүлгелер, садыг, көдээ ажыл-агыйларны катап-ла күрүне өнчүзү кылган.

Ол үеде Россияның кол чемгерикчилери кулактар, ортумак байлар турган-на болгай. Чоорту-ла коллективизация эгелеп, кулактарның, ортумактарның кызыл күжү-биле ажылдап алган эт-севин, мал-маганын, бажың-балгадын карартыр хавыргаш, оларны уруг-дарыы-биле катай чүгле кеткен-не хеви-биле соңгу чүктүң кадыг-дошкун черлеринче шөлүпкен-не болгай.

Бистерниң, тываларның, өттүнчээвис аайлыг эвес, албадал-биле колхозташкаш, байларның мал-маганын хавыргаш, ядыыларга үлеп бээрге, оларның хөй кезии, ол үлеп берген мал-маганны чалгаазындан өстүрбейн өлүрүп чип алганнар. Бо үстүнде бижээним болуушкунну 65 хардан өрү назылыг хоочуннар херек кырында көрген, чугаалажып чорлар.

Ам бистиң көдээ черде кулак байлар тыптып кээп турарынга амы-хууда өөрүп орар мен. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс кижилер ындыг улуска адааргаар, оорлаар, өш-өжээн бодаар багай чаңчылдан та кажан уштунар улус бис ыйнаан. Тодуг-догаа, мал-маганныг чурттаар дээр болзуңза, болуңнуң дериңни харамнанмайн үндүрүп, кызыл холуң-биле ажылда. Чөпшээрээн-дир. Ол чүгле кижи бүрүзүнүң бодундан хамааржыр. Сөөлгү үеде бистиң кожуунда көдээ малчыннарның, кырган-дижең пенсионерлерниң малын боо-моңгулуг ыырык хүндүс-ле былаап, дээрбедеп ап турарын дыңнааш, бо кижиниң бажының дүгү адыңайнып олурар боор-дур.

Мен бодаарымга, Россия ол үеде чаа экономиктиг реформаны ол-ла хевээр уламчылаан болза, бо хүннерде эң-не сайзыраңгай АКШ-биле деӊ, харын-даа ону бүгү тала-биле мурнаан турар ужурлуг. 50 чылдарның төнчүзүнде, Н. С. Хрущев биче-ле болза, чаа реформаже кирип тер часкан. Ынчалза-даа сөөлүнде чиңгине секретарьлар ышкаш корткан. Олар Россия кажан-на ийик, экономика, бүгү тала-биле кудулаашкынга таваржыр, рынокче киририн билип турза-даа, ханы хоюг дышты күзээннер.

Ылаңгыя СЭКП-ниң Л. И. Брежнев баштап турар үеде Россия эзулуг-ла чылдан чылче кестүп көрбээн, бүдүү билдирбес ядаралче кирип, ажык чергениң мафияже делгем орукту ажытканын шупту билир бис.

Ынчангаш К. С. Шойгунуң рынокче эрте кирдивис, хуужудулганы соксадыр деп саналынга удур мен. СЭКП үезинде (К. С. Шойгу пропаганда секретары турар үезинде) тыва чоннуң төөгүден бээр байырлаар Наадымны, Шагааны эрттирерин хоруп турду чоп. Ынчалза-даа сөөлгү 2 чылда болур-болбас, ажыы чок хөй-ле марафоннар, бир кижиге тураскааткан республика чергелиг янзы-бүрү маргылдаалар болуп турарынга удур мен. Ону кылырын шеглээр, ооң ажыктыын бүгү тала-биле өөренип, деңзигүүрлеп тургаш, эрттирзе эки деп бодаар мен.

Даа кожууннуң тургустунганындан бээр 230 чылы, Тарлаашкын тулчуушкунунуң 75 чылы дээн чижектиг байырлалдарны эрттирери чугула болгаш ажыктыг. Кол-ла чүве күш-ажыл. Кижи бүрүзү хире-шаа-биле кандыг-бир ажылды кылып турар болза, ынчаарда рынок шимчээр, тодуг-догаа, оорсук, чурум үрээшкини чок чурттай бээр бис.

А кол-ла чүве сагыш-сеткил хоозураашкынындан уштунар ужурлуг бис. Кижилерниң шынары чыл келген тудум-на кудулап орарын чажыргаш канчаар. Ниити культуравыс бедитпес, сагыш-сеткил хоозураашкынындан дүрген уштунмас болзувусса, хүннээректээп, эрте-бурун тыва черивис чаңгыс черге тапталып турарын кым күзээр боор.

Кижи бүрүзү чүгле кызыл думчуун бодавас болзувусса эки. Нация чаңгыс демниг болза, ол нация тодуг-догаа чурттаар. Төрээн Тывам тодуг-догаа болзун-на деп йөрээп, чалбарып олур мен.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Бай-Даг суур, Эрзин кожууну.

КӨШКЕНДЕ ТЕВЕ ХЕРЕК ЧОК, КЕШКЕНДЕ...

Бир талакы кулаам аарыыр, өй-өйлеп дүлейлеп, дуй ыжып, ириң төктүр, экирбестеп хоочурай берген кулактыр ийин. Бак чаяанныг ол-ла хоочум киргеш, аныямдан тура-ла назыдап кырыыжемге чедир эмнедип келгеним эмнелге чери «малчыннар эмчизи» дээривис эмнелгеге чедип келдим.

Аарыымны демдегледип чоруур дептержигежимге кулак эмнээр эмчи «электриге чиңнедип эмнедир» — деп бижээш, чорудупту. Адаккы каъттта чиңнеп эмнээр өрээлдиң хаалгазын соктап, чөпшээрелин алгаш кире бээримге, орус, тыва ийи уруг олурлар. Дептержигежимни сунарымга, тыва уруг тудуп алды. Ооң даштыкы картында «Дээди Хурал» деп каан бижилге көре каапкаш, «Дээди Хурал улузун эмневес улус бис» деп-ле мындыг. «Черле бүгү назынымда эмнедип чораан эмчим-не бо чүве ийин, кызым» дидим. Биеэги уруг «дептержигежимни туткан хевээр үне-ле чүгүрдү. Мен артып калган уруг-биле чугаалажып олурла мен.

— Президентиниң айтыышкыны үнген, чүгле ажылдап турар малчыннар эмнээр улус бис — дидир.

Шаанда ажылдап чораан хүндүлүг дыштанылгада хоочун малчыннарны канчаар боор чүве ирги? — деп, айтырдым.

«Чүгле хүнүнде мал малдап турар малчыннарны эмнээр дээр чүве-дир» дээн сөстер мени боданырынче албадапты: «Канчап черле ындыг боор чоор, шаанда ниитиниң малын кадарып, бүгү назынында кадыын чидирген хоочуннар бар болгай, оларны база хүлээп албас боор чүве ирги бе. Мен база бүгү назынымда бо эмнелгеге эмнедип чораан болгай мен, ооң эмчилерин эки таныыр мен, болар мээң аарыымны база эки билирлер». Үстүнде бодалдар мени бүдүү оруумней берди.

«Эзулуг-ла ниитиниң малын малдап чораан кижилер ам кырганнар апарган чүве ыйнаан, олар хөөкүйлер буруулуг эвес. Амгы үеде ниитиниң малын малдап турар кижилер бар чүве бе ынчаш, дыңнап орарга колхоз, совхозтар сандараан, хоозураан, тараан, ниитиниң малын үлежип каапкан дижир-ле болгай. Малчыннар колдуунда-ла хуужуй бергилээн эвес чүве бе». Ындыг бодалдарга алзыпкан олурумда, мээң дептержигежимни туткан уруг кирип-ле келди. Чогум кымның-биле сүмележип чораанын кижи айтырган эвес аан, оон. «Силерни маңаа эмнээрин чөпшээревес чүве-дир» деп мындыг-ла болду, канчаар боор, чөржүр эвес, кылаштап чаныпкан мен. Даартазында көдээден келген дуңмам уругну эмчиледир дээш ол-ла эмнелгеге кылаштап келдим. Кулаамның шашкылап аарыыры киткей берген. Биеэги малчын уругну ниити эмчиге киирип, шинчидип алгаш, ханым базыышкынын көрүп бээрин дилээримге, сагыш човангыр эмчи Маргарита Монгушовна хемчээп көргеш, «Ханыңар базыышкыны улгаткан-дыр» дээш, чүрек ажылдаарын шинчиир өрээлче чорудупкан. Ооң түңнели база багай болду.

Малчыннар эмнелгезиниң кол эмчизи Алевтина Николаевна Ли-биле ниити аарыглар эмнээр эмчи Маргарита Монгушовна Ооржактың деткимче дузазы-биле баш мүңгаш аарыгдан адырлып алган болбазык мен бе. Маңаа мени дүвүредипкен чүве — «көшкенде теве херек чок, кешкенде хеме херек чок» дээн эвес, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүлээн хоочун малчыннарны хүлээп албас хире кылдыр чугаалаарга, аңаа хомудаан сеткилимни илередири-биле үстүнде каш одуругларны бижип орарым бо.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

КАССИРНИҢ ЧАҢЫ БЕРГЕ-ЛЕ

Эргим хүндүлүг «Шынның» редакциязы, силерге бо хомудал чагааны Кызыл кожууннуң Элегес-Аксы суурдан бөлүк пенсионерлерниң мурнундан бижип олур мен.

Бистерниң байдалывысты радио, телевизордан дыңнап, көрүп, билип турар болгай силер. Заводувус хагдынганындан бээр ийи чылдың нүүрү болуп тур. Мен бодум ажыл чок өскүс уруглар азырап олурар кижи мен. Заводтаң пособие акша-даа үнмес, ай санында уругларымның пенсия акшазын-даа алырын кончуг берге болу берген. Пенсия, пособие үлеп турар Лена дээр кассир уругдан кандыг-даа айтырыг салырга, кончуг каржы чаңын көргүзүп, оон соонда олче кижи чагдап шыдавас кылдыр көскенир, чаңы дыка берге.

Бистер чер чедип шыдавас болгаш баңкыда акшаның барчогун чүгле дыңнап олурар болгай бис. Пенсия акшазын ай санында-ла ай төнчүзүнде алыр улус бис. Хоорайдан акшалыг келген болза, баштай бодунуң кудумчузунуң орус чонунга үлеп аар, оон өске кудумчуларның чонун шуут херекке албас, бичии-даа сагыш човавас. Чогум чүү дээш акша-шалың ап олурар кижи ол? Кажанга чедир оон бак караан көрүп, аңаа кулу көрдүрүп кээр улус бис? Бо бүгүнүң дугайында суму чагыргазынга база кожууннуң чагырга черинге-даа хомудалдар киирген бис, анаа-ла ыттан эрттирип каар, хоржоктур.

Кожууи төвүнден биске тайылбырлааны мындыг: кожууннуң социал хандырылга чери ай санында акшаны ээ-шаанда шилчидип берип турар. «Забота» деп биче бүдүрүлге чери ол акшаны алгаш, та канчап турар чүве?

Пенсионерлерге аъш-чем аймаа келир, бис аңаа күш четпес-тир бис. Өртек-үнези лыка улуг боор-дур, суурнуң шупту чону билир. Ону кассир Лена садып турар. Чамдык пенсионерлер пенсия акшазын шуут холга албас, чүгле адын салып каар, ол Ленавыс доктаамал пенсионерлерни арага-биле «суггарып» турар боор-дур. Ону та чүге хынап, сайгарбайн турар чүве ийик?

Валентина МОНГУШ.
Пенсионерлерниң мурнундан.
Элегес-Аксы.

ЧЕ-ВЕ, ЧАА-ХӨЛЧҮЛЕР!

Журналист, чаңгыс чер-чурттуувус Алексей Дугержааның «Чеди-Хөл — төөгүлүг суур» деп чүүлү 1996 чылдың июнь 4-те «Шын» солунга парлаттынды. Ону хөй-ле кижилер номчаан боор.

Ол чүүлге хамаарыштыр бичии санаашкыннарны кылып, санал-оналывысты илеретейлеп көрээли, эргим чаа-хөлчүлер. Мен элээн хандыр бодап көрдүм ийин. А. Дугержааның бодунуң болгаш ооң кырган-ачазы Монгуш Сайын-Хөө ирейниң, а ол ышкаш өске-даа өгбелеривистиң ынчаарда санаашкыннарынга, кылган түңнелдеринге кижиниң бүзүревес аргазы чок-тур. Чуге дизе, баштайгы Чаа-Хөл суурнуң таваа салдынган үеде ол өгбевис чурттап, ону ийи караа-биле көрүп турган кижи-дир. Ол ирей дээрге, анаа-ла кижи эвес, харын бистиң эрткен төөгүвүстүң херечизи, ооң нарын болуушкуннарының киржикчизи, улуг угаан-сарыылдыг ирей-дир, а ооң уруунуң оглу А. Дугержаа болза кырган адазының, ук ирейниң эш-өөрү — бистиң, өгбелеривистиң чугаазының сагыш-сеткилиниң амгы үеде дириг херечизи-дир. Ынчаарга Чаа-Хөлдүң төөгүзүнүң дугайында авторнуң 1996 чылда бижээни база таварылга эвес деп бодаар мен.

1984 чылдың күзүнүнде диңчилер-биле кады Кара-Туруг кырынга чоруп турдум. Ол өйден бээр мээң сагыш-сеткилимге арткан чүве болза, эрги Чаа-Хөлдүң сөөлгү бажыңнарын буга тепсип турганы. Машина-трактор мастерскаязының, районнуң хереглекчилер ниитилелиниң, шаандакы Шөгүрнүң шиичилел партиязының бажыңнарын узуткап, буза тепсип турганы ол. Оон өске тудугларның чамдыызын өскээр көжүрүп аппарган, артканнарын хуюкталдыр өрттедип каапкан. Кударанчыг, муңгаранчыг чүве чоржук.

А дараазында, 1985 чылдың чазыкында, чайынында Улуг-Хемниң суу дедир тырлып чоктааш, хөөкүй Чаа-Хөлүвүстүң хөй девискээрин хөме алгаш барган. Эргим Чаа-Хөл суурувустуң орнун харып чоктаан суг хайыра чок шыва алы берген.

Ынчангаш баштайгы Чаа-Хөлдү тудуп эгелээниниңден бээр 1996 чылда 110 чыл болуп турар. Ол хамааты дайын үезинде өртенген сөөлүнде ийиги Чаа-Хөл суурну катап тудуп эгелээнден бээр 99 чыл, а үшкү, амгы чаа Чаа-Хөл суурну 1976 чылда Бедик-Хавакка тудуп эгелээнден бээр 20 чыл болур-дур. Чаа Чаа-Хөлдү колдуунда 1976 чылда кидин түлүк тудуп эгелээн-не болгай. Хандыр бодап көөрге, Чаа-Хөл суурнуң ниити төөгүзүнүң 110 чылы, чаа Чаа-Хөлдүң — 20 чылы, мындыг ийи дакпыр байырлал 1996 чылда демдеглеттинер деп бодаар-дыр мен.

Бир-тээ, 1996 чылдың июль 7-ниң хүнү Чаа-Хөл суурнуң үндезилеттингениниң бээр 110 чылының хүнү болуп турар чүве болганда, ол хүнү Чаа-Хөл суурнуң хүнү кылдыр чарлаар дугайында шиитпирни Чаа-Хөл кожууи чагыргазының коллегиязы дарыы хүлээп алгаш, ол айтырыгны өөренип көөрүн Тыва Республиканың Президентизи хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович Ооржактан дилээр деп саналдыг мен.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Чудурувусту чудук алдынга суккан эвес бис, үе чеже-даа кызыы болгаш нарын-даа болза, амдыгааштан эгелеп белеткенип, бо чылдың июльда төрээн суурувустуң төөгүзүн сактып, демдеглеп көрээли.

Чаа-Хөлдүң 110 чылынга тураскааткан конкурстарны, мөөрейлерни чүге организастап болбазыл? Чаа-Хөлдүн төлү болганымда, ол конкурстарга, мөөрейлерге киржиринге бодумнуң композитор бичии талантымны көргүзеринге белен мен. Че-ве, чаа-хөлчүлер!

Дагба САНЧЫТ.
Кызыл хоорай.

«ШЫННЫҢ» НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

«Шынның» почтазындан» деп рубрика адаарда парлаан үстүнде бөлүк материалдар бистиң амыдыралывыста нарын айтырыгларны ажыт-чажыт чокка көдүрүп турар.

Эргим номчукчулар, бистиң солунувусту чагыдарын уламчылап, силерни дүвүредип турар айтырыгларны доктаамал бижип турарыңарны база катап дилеедививис. Силерге дузалаарынга мурнукузунда ышкаш белен бис.

Россия кооперациязының 165 чыл оюнга

СТАРТТА — КООПЕРАТОРЛАР

Кызылда дыштанылганың национал парыгынга хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының бешки спартакиадазы болуп эрткен. Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел комитединиң даргазы Эдер-оол Шаравиевич Ондар-биле бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис ужуражып, спортчу маргылдааларның эрткениниң талазы-биле айтырыгларны салып, интервьюну алган.

— Эдер-оол Шаравиевич, спартакиаданың эртип турарының талазы-биле тодаргай чугаалап көрүңерем?

— Хереглекчилер кооперациязының спартакиадазын чылдың-на эрттирип турар чаңчылдыг бис. Бо чылын бир онзагай талазы чүл дээрге, Россияның хереглекчилер кооперациязының тургустунганындан бээр 165 чыл болур оюнга тураскаатканы. Спортчу маргылдааларны эрттирип турарының бир кол сорулгазы — коллективтерде ажылдап турарларның кадыы, оларның ажылчын туруштарынга садып алыкчыларны хүлээп алырда омак-сергек, шимченгир чоруун көргүзери.

Чаңчыл болган бо маргылдааларны апрель-май айларда күш-ажыл коллективтеринге, май-июнь айларда зоналарга, а бо чылдың июнь 22-де зоналарга чемпион болган командаларның маргылдаазын Кызыл хоорайда эрттирип турарывыс бо. Бо маргылдааларга Мөңгүн-Тайга, Эрзин кожууннарның, республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң болгаш Чыраа-Бажы көдээ кооперациязының командалары тиилелге дээш күжүн шенешкеннер.

— Спартакиадада спорттуң кандыг-кандыг хевирлерин киирген ил, бир командадан чеже кижи киржикчилиг ил?

— Эр, херээженнер аразынга хол бөмбүүнге, стол теннизинге, шашкы, шыдыраага болгаш тыва хүрешке маргылдааларны чылдың-на эрттирип турар бис, бир командадан ниитизи-биле чээрби беш кижиден эвээжевес составтыг кээп киржирлер.

— Зоналарга тиилекчи болган командаларның бо маргылдаазынга киржикчилерниң спортчу чедиишкиннерин сонуургап көрүңерем, Эдер-оол Шаравиевич?

— Команда талазы-биле бирги черни ыраккы Мөңгүн-Тайга кожууннуң хереглекчилер ниитилелиниң барыын зонага тиилекчи болган командазы бо спартакиадага база-ла адын сыкпайн, бирги черже бүзүрелдии-биле үнген. Ийиги черде Эрзинниң командазы, үшкүзүн республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң командазы алган.

Рынок экономиказының бергелеринге торулбайн, ырак-узакта чурттап, хереглекчилерниң хүн бүрүде өзүп олурар хереглелдерин хандырар дээш уйгу-дыжын билбейн ажылдап турар Мөңгүн-Тайга болгаш Эрзин кожууннарның коллективтери спартакиадага киржип кээп турда, чүс биче-ле ажыг км черде турар Чеди-Хөл кожууннуң кооператорлары бодунуң зоназынга тиилекчи болган-даа болза, бо спартакиадага кээп киришпээни канчаар-даа аажок эпчок, база Каа-Хем, Бии-Хем, Таңдының хереглекчилер ниитилелдеринде ажыл-биле чергелештир спортту холбавайн, ону ийиги чергениң айтырыы кылдыр көрүп турары үениң негелдезинге дүүшпейн турар. Бир эвес чүгле ажыл-ла дээш бажын «көдүрбейн» туруптар болза, коллективте ажылдап турарларның ортузунга аарыг тыптыр чорук, ажыл шагын чөп ажыглавас чүүлдер тыптыр дээрзин удуртукчулар утпаза эки боор.

— Маргылдааны организастап эрттиргенинин талазы-биле каш сөстен чугаалап көрүңерем?

— Чылдың-на чаңчыл болган эртип турар көдээ кооператорларның бо спартакиадазын бешки ажылчын спартакиада деп адап турарында утка-ла бар. Чуге дизе, июль 6-да Россияның кооператорларының 165 чыл болган оюн демдеглеп эрттирер. Бо эрткен спартакиаданы организастап эрттиргенин эки деп үнелээр апаар, чүл дээрге республиканың-даа, хоорайның-даа спорт комитеттери маргылдааны эрттирер талазы-биле боттуг дузаны чедиргеннер. Акша-төгерик чеже-даа берге болза, маргылдааны организастап эрттиреринге республиканың Хереглекчилер ниитилелинде профэвилел комитеди тиилекчилерни шаңнап-мактаарынга ниитизи-биле 2 миллион 200 муң рубльди чарыгдаан. База ол ышкаш, маргылдаа эртип турар хөлчок кургаг изиг хүнде Кызыл кожууннуң болгаш хоорайның хереглекчилер ниитилелдери суксун, аъш-чем аймаа-биле садыглаашкынны чорутканы маргылдааның киржикчилеринге, «аарыкчыларга» таарымчалыг болганын демдеглеп каары артык эвес.

— Эдер-оол Шаравиевич ажыл-агыйы-биле чергелештир спортту холбап, ону ийиги черниң айтырыы кылдыр көрбейн турарыңар дээш номчукчулар мурнундан өөрүп четтиргенимни илередийн, моон-даа соңгаар чедиишкиннер уламчылап-ла турзун!

Чүлдүм ХУРАЛ.

ТУРА-СОРУКТУГ КИЖИЗИДИКЧИ

Алдан-Маадыр суурда ясли-садиктиң кижизидикчи башкызы Мая Доткан-ооловна Сарыглар 1979 чылдан бээр өскен-төрээн Алдан-Маадырынга ясли-садикке баштай кижизидикчи башкылап, ооң соонда эргелекчизинге ажылдаан. Эрткен 1995 чылдың сентябрьдан эгелээш улуг бөлүкте кижизидикчи башкы боор, бичии чаштарның-даа, ада-иелерниң-даа хүндүткелин чаалап алган, тура-соруктуг ажылдап турар. Мая Доткан-ооловна Сарыгларның бөлүүнде 1996-97 өөредилге чылында школага өөренир 19 уруглар, болдар хаара туттунган. Бодунга быжыглаттынган бичии чаштарны хевирлеп кижизидеринге, өөредиринге бүгү-ле бар аргаларны ажыглап турар. Тывынгыр-сагынгыр, чогаадыкчы аргаларны ажыглап, үжүктерни таныдып, билип, бичии сөстерни номчудуп, саннарны 10-га чедир аай, дедир санаарын билиндирип турар. Дуржулгалыг башкы, чугаа сайзырадырынга, амыдыралга херек сөстерни орус, тыва дылдарга, долгандыр турар чүүлдерни билип аары-биле школа, суурже экскурсияладып, ада-өгбелерниң эки аажы-чаңнарынга кижизидип өөредири-биле Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң суурда салбырынче аалдап барып турар. Ында шаандакы ада-өгбелерниң музыка херекселдерин, шажын-чүдүлгезин, эт-херекселдерин чаштарга таныштырып, алдар-аттыг чаңгыс чер чурттуг өгбелериниң эки чаңчылдарынга өөредип турарынга өөрүвес арга чок.

Мая Доткан-ооловна Сарыглар ада-иелер-биле быжыг харылзаалыг ажылдап, оларның уруг-дарыын эки чаңчылдарга, хүндүлээчел, биче сеткилдиг аажы-чаңга өөредип, кижизидип турары дээш өөрүп четтиргенин ада-иелерниң илередип турары таварылга эвес. Бичии чаштарны хевирлеп кижизидер дээш, үргүлчү дилээшкинде чоруур аныяк башкы Мая Доткан-ооловнага чедиишкиннерни, аас-кежикти күзеп каары артык эвес.

Орланмаа ООРЖАК.

СУББОТА
Чечен өнер
ҮНДҮРҮЛГЕЗИ

ХЕМНИГ ЧЕРНИҢ ЫНАКШЫЛЫ

Чечен чугаа

(Уланчызы. Эгези № 81, 85 «Шында»).

БАЙЛАҢ-ООЛДУ чоктап эгелээн кижилерниң бирээзи Эзир-оол болбайн канчаар. Совхозтуң төвү, ажыл-агыйының чартыы хемниң бо талазында-даа болза, тарылга шөлүнүң улуг кезии хем ол чарыында-ла болгай. Часкы чер ажылы эгелээн, техника баш бурунгаар кежиртинген-даа болза, совхоз төвү-биле янзы-бүрү чугула аргыжылга ыяап-ла чымыштыг ишке төрүттүнүп келир. Моон мурнунда хем аргыжылгазы дээш чугаа турбаан — ында идегелдиг хол, ишчи чалыы чүрек — Байлан-оол бар-ла болгай. Ам паромчулар талазы-биле айтырыг нарыыдаан, кедилиг кижилер тывылбастаан. Часкы ажыл шак манаар эвес. Ам безин көр даан, күчүлүг трактор К-700-түң бичии кезээ үрелген, агроном — хемниң бир чарыында, а паром бир талазында. Паромчу-даа сураг. Эзир-оолдуң бажынга база катап Байлан-оолдуң чазык арны көзүлген. Агроном боду безин билбейн: «Эки-ле эр чораан ийин Байлаң-оол!» — депкен болган. Эки кижилер, чокта безин, оларны чоңу сактыр, чоктаар боор-дур деп бодап турда, хемниң ол чарыында кежигге аныяк уруг кылаштап келген. Ол уругну Эзир-оол сөөлгү үелерде хем кыдыынга бо-ла эскерер апарган. Байлан-оол турда-ла, кээп, эрик ээлеп туруптар кысты бачым ажылга алысcан агроном кайын эскерер. Хемче барган паромчунуң аагын аарып, ынакшылынга ыстап чорууруп ол шуут билбес. Кижи амыдыралдың бир эдээнден халбактанып чорда, өске эдээнде чүү болуп турарын кайын-на шуптузун оваарыырыл аан, ында база чечек үнүп, кээргенниг кес хөгжүп-ле турар болгай.

Эзир-оол эрикке туруп алгаш ол чарыкта эрикте кысче паромну кежирип кээрин дилеп алгырган.

Эрикте уруг паром доктаар черлеп паром кырынче үнүп-даа келзе, ону башкарып билбезин чугаалаан.

Агроном өске чарыкта паром доктаар черге туруп алгаш уругга канчаар паромну чежерин, ооң башкарыкчызын канчаар долгап башкарарын сургап эгелээн.

УРУГ паромну эриктен шимчедипкеш, эскерип каан. Кандыг күш ону бээр паром кырынче үндүрүп келгени ол, безин чадаарда, Байлан-оол паромну башкарып чорда, чондан ыяпып, «паромчудан салдынмас уруг-дур» деп баар ирги бе дээш бээр үнмес турган. Ам чүү күш кысты бээр үндүрүп, артында паромну турган оргундан шимчедип кылдыр албаланканыл? Уруг бодаан. Байлан-оол болбайн канчаар. Сайлыкка ол бир катап мынча деп сеткилин ажыткан: «Паромнап хөй-ле кижилерни кежирер боор-дур. Чамдыктарын кижи улуг хүндүлел-биле үдеп чорудар боор чүве, Сайлык. Бо агроном оолду мен ындыг күзел-биле хемни кежирор-дир мен. Сеткили биче, чазык, ажылгыр, магалыг эр-дир бо. Дарга мен деп шуут билбес, мени ажым дээр-дир, чажыдывыс шын. Чүгле шайлалга ажыткан хүн элдептии-биле кандыг-даа өөрүшкү чок болду. Ооң чылдагааныы кижи билир эвес. Мен анаа-ла мынча деп бодаар-дыр мен. Агроном Эзир-оолду күш чедер чүве болза, чурттталганың улуг далайының кайы-даа эрининге, паромчузу болуп чедириксээр мен. Эки кижи чараш чечек дег көскү болгай. Улуг санакчының көр даан, агрономнуң кижизиин дораан эскерип кааш, уруу-биле өглеп каар дээш кайы хире кысчык. Ындыг күдээни кым ышкынар боор. Магалыг-ла кижизиг эр бо».

Ийе, ол чүгле агрономга хүндүткелдиг сөстер. Сайлыкты эриктен чедип кээп, паромну башкартыра бергени ол.

Паром доктаар черинге үш-дөрт метр четпейн чорда-ла, ооң кырынче агроном хат-салгынзыг, эзир кушсуг шурап кээп, дегийт-ле паромнуң башкарылгазынга барган.

Дедир орукка Сайлыктың чанынга туруп алгаш, паромну канчаар башкарарын айтып, тайылбырлап берип шаг болган. Кежип келгенде, агроном уругнуң чиге арнынче көргеш:

— Адың кымыл? — деп, айтырган.

— Харыы дыңнааш:

— Сайлык дидиң бе, суглуг черниң сайлыы ышкажыл сен, а мени Эзир-оол дээр, хову чурттуг кижи боор мен. Хем көрүп чораан эвес, баштай келгеш, хемге чанчыгып чадап шаг болган мен. Ам көрбес бе, паром башкарып билир апарган. Хөөкүйнүң калган Байлаң-оолдуң өөредип кааны олдур ийин. Магалыг-ла эрни ышкындывыс. Ындыг кижилер-биле амыдыралдың кайы-даа эриинче кижи чоргаарал-биле эштип орар ийик. Кежиргениң дээш четтирдим, Сайлык. Дилег бар, дуу ол довураа доозунналып кел чыдар поварлар машиназы-дыр, суур садыындан хлеб садып ап кел чорууру ол-дур. Ону манап алгаш, кежирипкеш барзыңза чүл?

— Шенеп көргей-ле мен. Ам шыдаар ирги мен бе але, дарга.

— Ажырбас, чогум мен дег эвес, суглуг черниң кижизи болгаш өөренииичел хире-дир сен. Эрикке чоокшулай бергеш, чолаачызын кыйгырып, дузалаштырып алыр сен, Сайлык—дээш, агроном чиик машиназын хөделдиргеш, бурт-ла дээн.

Эзир-оол машина-трактор мастерскаязынга шак-ла хире үе чораш тракторга херек кезээн алгаш, төп шанга ажыл-херек аайы-биле айтыышкыннар бергеш, кежиг аксынга халдып келген.

Паром удур кежип олурган. Ооң башкарыкчызынче көрүпкенде, Эзир-оолдуң сагыжы саргый берген. Демги поварлар машиназын кежирер кылдыр дугурушканы уруу паромну кежирип орган. Доктаар черинге паром туруптарга, агроном:

— Сайлык, силерни шуудедип ат кыла бердивис бе, бо паромчуларывыс ажылы шуулавас, хилинчектенип-ле тур ышкажыл бис. Четтирдивис, Сайлык. Ам бодум паромну кежире бээйн, дедир бир чорукчу таваржы бээр ыйнаан диген. Уругнуң арнынче топтап көрүп турда, чүрээ элдептиг, бир-ле медээни берип, дүвүрелдиг соккулаанын агроном билип турган.

— Ажырбас, дарга. Машиналар кыйгырып, сигналдай бээр ышкажыл. Ам дүъш соонда колдуу-ла бо чартыындан машиналар кежер болгай, силерни кежирип кааш, паромну бо чартыынга дедир эккеп каайн, бодум база паром башкарып өөренип бар чор мен. Солуну аажок чүве-дир дээш, Сайлык паром өртеглеринче «че, чеживит, чоруп ораал» дээнзиг көрүнген.

Эзир-оолга, бо кешкен дег, ындыг дүрген кажан-даа Каа-Хемнеп кешпээн ышкаш болган. Сайлык паромну өөренииичел салымы-биле халаг чок кежирип келгеш, доктаар черинге хөлчок таваар кээп тургузупкан.

ЭЗИР-ООЛДУҢ чүрээ дүвүревишаан. Бодунуң ындыг байдалынга алыскаш, Сайлыкка четтиргенин безин чугаалавайн чорупканын ховуже халдып ора сагынган. Ооң бажынга «өөренииичел, боду сонуургап турар» деп бодалдан өске чүү-даа кирбээн.

Эртенинде совхозтуң директорунуң өрээлинге директор, агроном ийиниң Сайлык-биле бир соң чаңгыс классчызы оолдуң аразынга ажыл-агый аайы-биле чугаа болган.

Үш хонганда агроном Эзир-оол бодунуң машиназы-биле ийи чаңгыс классчызы Кызылга суг ажыл-агый черинге чедирип кааш, чеди хонганда, совхозтуң ажыл-агый эргелекчизи-биле паром башкарар тускай өөредиглиг аныяктарга паромну хүлээдип бергеннер.

Ол хүннерден эгелээш, Каа-Хем унунга Сайлык дугайында чугаа, эриктерин ажа халаан Каа-Хем ышкаш, бир эриктен өске эрикче, бир кулактан өске кулакче дамчып чоруй барган. Бир улус: «Магалыг-ла ажылгыр паромчу тыпты берип-тир, амна халаг чок боор-дур», өскелери: «Каа-Хем унунда кыс паромчу тыпты берген-дир, оон кешсе чүл?», үшкүлери: «Херээжен кижиге хем кырынга ажылдаары халалыг, эр паромчу тыппаан даргалар боор бе?» — дээш, чүнү чугаалашпааннар дээр. Чүгле үе-чергези Сайлык биле Байлан-оолду эки билирлер, Сайлыктың сеткилин шын угаап, аразынга мынчаар чугаалажырлар: «Эрик кырын чеже харaар, эглип чедип келбес-даа болза, ынакшылын ышкынган черинге чөгел төткүже ажылдаар ыйнаан. Оон өске Байлан-оолду сагындырар ындыг чер бар эвес».

Сайлык паром кежиинге улус чокта чүгле хемче көрүп алгаш олурар. Сугла балык безин «чойт» кылдыр чемней кааптарга сырбаш дээш, далаш-биле ынаар көрнүр. Карак чивеш аразында «Байлан ышкаш эштип үнүп кээр мэ-э...» дээн · Байлаң-оолдуң сөөлгү алгызы чаңгыланы бергензиг боор. А мурнунда күчүлүг Каа-Хемниң чалгыглары чүү-даа болбаан дээнзиг сүржүп ойнап чыдарлар.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

(Уланчылыг).

Шүлүк кыдыраажындан

БОДАНЫЫЛАМ, МООЛ ӨҢНҮК!

Чаяаттынган салымындан кижи эртпес — амыдырал оруу ындыг
Чаңгыс черге кады ойнап, ырлап, хөглеп, чордувус-даа.
Эрзин, Тестиң суун ижип, чыжыргана кадын чыып чип,
Элезинниг ховуларга чылгы дозуп өстүвүс-даа.

Ада-өгбе үе-дүптен кожа чурттап аралашкан
Аар-берге үени-даа деңге чурттап эрттивис-даа
Барын-чогун айтыржып-даа, үнүп-киржип, чалажып-даа,
Байырлалды кады уткуп, ойнап, хөглеп чордувус-даа.

Найыралдыг кожа-хелбээ чурттап чораш башкалажып,
Аңгы чурт боол, кызыгаарны чара шыйып чарылдывыс.
Черивистиң төөгүзүнден чуруу чок болганындан
Чедимче чок үлээшкинге тывалар-ла таварышты.

Агар даанда чурттап орар Соян ирем кээргенчиг,
Алызындан өскен чери — Көгейинче көрүп алган.
Агын чажып, санын салып, ада-ием чурту-дур деп,
Ажыын ажып, алганы аарак сөглей бээрге, чүрээм ажыыр.
Төрүттүнген чурту ышкаш эргим чүве кижээ турбас,
Төрелдерим бар-даа болза, сагыжым чер саарзык чоруур.
Төрүттүнген Көгей сынга бистер барып четпес-даа бол,
Төрээн черим аңы, кужу төрелдежип солчуп чоруур.

«Көгей сыны чуртумайны, көжүп чоруур сояннарны»—деп,
Көңгүс чалыы аныяк оол Нарын хемге ырлап орда,
Акшый берген кырган ирем хомудаштың ыглап орду.
«Ада-ием сөөгү ында салдынган» — деп, чугаалады.

Ийи чурттуң аразында агып чыдар Нарын хемге
Идегелдиң чөленгинжии кажан барып тургустунар.
Аңгы-башка өске чон боол, байза шанчып чарылгаштың,
Ам бо хүнде аравыста найыралдың оруу кошкаан.

Аравыста аалдажыр, хүндүлежир шаавыс эрткеш,
Алчыр-бержир, оорлажыр, үптежири эт-ла болду.
Ада-өгбе бурун шагдан эдеришкен найыралын
Аас-дылга, хирге-чамга боравайн, камгалаалы.

Боданыылам, моол өңнүк! Бузуттугну бурган көрзүн,
Богда-Башкым бисти шиидип, буруулугну тодаратсын.
Найыралдың кызыгаары, агаар ышкаш арыг чытсын.
Аалчылар Моолга-даа, Тывага-даа хостуг чорзун.

Сергей ХЕРТЕК.

ОРГУ КЫРЫ

Алдын-сарыг чечек
Аянкарын кааcтаан,
Ногаан-ногаан пөштүг
Оргу кыры чараш.
Шаанак, артыш чыттыг
Салгыны сырыннаан.
Омак-сергээм деңнээр
Оран чуртум онза.
Айлаң куштар ыры
Аъргаларын долган.
Кара суглар баткан
Кайгамчыктыг черим.
Өреме, быштак, ааржы...
Өглер кыры ак-чайт.
Бажын ашкан малдыг
Барыксанчыг чайлаам.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

САЛЫМЫМНЫ ЧЕКТЕВЕЙН КӨР

Алам кужур ажыт кирип,
Алдын черин шугланыпты.
Эки-Доруу бажын савап,
Ээзин чоктап туруп каллы.
Кара-Даглар талыгыже
Харап алган чыдар-ла-дыр.
Кара кузум хөрээн өйген
Кады-кыраан кээргенчиг.
Чайлаг, күзег солуй көжүп,
Чай, кыш чокка малын
малдап,
Ажы-төлүн өрү тыртып,
Арат-чонга кижи чордун.
Аламның сээн соон салгап,
Аал-чурт ээлеп, изин баспаан
Санлай мунуп, саазын
уштаан
Салымымны чектевейн көр.

Алдын-оол МОНГУШ.
Кызыл хорай.

ЫНЧАН СЕҢЭЭ ЫНАК ЧОРДУМ

Ынакшылым күштүг болгаш,
Ыглаар чыгыы чүткүп
турдум.
Чүлдү-чүрээм хөлзеп кээрге,
Чүгүрүк дег киштеп турдум.
Кулактарда сыргаларың
Кулбураннап чаяннашкаш,
«Курлак чедир куспакта» деп,
Кудум чаяр чыгыы болчук.
Ынчан сеңээ ынак чордум.
Ырмасынчыг ынак чордум.
Чаваганы чарашсынгаш,
Чассыдып каар ынак чордум.
Делегейде чаңгыс сеңээ
Девиржилип халдып келгеш,
Деңгер-ле бо, кайгап ханмас,
Тергиин күштүг ынак чордум.
Чараш караан, кызыл чаагын
Сагыжымда шыгжап чор мен.
Экти-мойнуң хоюг суйбап,
Эмин эрттир ынак чордум.

Ондар ОХЕМЧИК.

КЫДЫРААШТА КАРАК ЧАЖЫ

Новелла

Уруглар шимээн-дааштыг, хөглүг ойнап халчып турда, конга медээлепкен. Хенертен шыпшың дүшкен. Кичээлдер эгелээн.

Эге класска бир кичээл чоруп турган. Өөреникчи кижиге бодунуң бодалын ажыы-биле чугаалаттырып диттиктирбес шыңгыы башкы чарт үну-биле өөредилге, тайылбыр ажылынче кирипкен. Өөреникчилерниң карактары, кичээнгейи чүгле башкызында. Ам самбырада бижип каан онаалганы кыдыраашка бижип алыр ужурлуг сорулга салдынган.

Өттүр кестүп турар кылагар саазык-биле камныг карттап каан кыдыраажын Аяс уштуп алган. Нарын домакка чаңгыс сөс безин, үжүк чазып болбазын бодап, ол чаңгыс үжүктеп кичээнгейлиг бижип эгелээн. Оон караа бирде — самбырада, бирде — кыдыраашта.

Ол аразында соңга караандан частың чазык, чылыг хүнү чырыдып, чылыдып турган. Аястың кылып олурганы ажылынга шаа-биле ооң думчуунуң бажында күш үндүрүп олурарындан мыйыргын дер сыстып келген. Ол шала ийленип алган бижип олурган.

Кичээнгейлиг башкы парталар аразында өөреникчилер чанында оожум кылаштап чоруп турган.

Аяс кыдыраажын ажыдыптарга, дараазында арын хана карактыг апарган. Бижимел ажыл кылырда чүгле алгыг шугумнуг кыдырааш херек дээрзин бирги классчы курзукпайлар безин билир.

— Аяс, сээң кыдыраажың бо кандаай чүвел? — деп, чоруй, башкы Аястың кыдыраажын холга кончуг камныг ап алган.

Самбыра мурнунга башкы туруп алгаш, негелдеге дүүшпээн кыдыраашты өөреникчилерге көргүзүп, ажа туткан. Чээрби хире кижи демниг каттырышкан.

— Аястың кыдыраажын көрүңер даан, уруглар. Мындыг болур бе? — деп, башкы айтырган.

— Чок — дээн үннер класска уурук-суурук дыңналган.

— Ма, Аяс, кыдыраажың. Моон соңгаар ындыг кыдыраашка биживе, шуве — дээш, башкы чазык хүлүмзүрээш, буруулуг кыдыраашты Аястың мурнунга салып каан.

Кыдыраажы төнүп каарга, акызы эрги ниити кыдыраашың арыннарын анаа немеп, кииргиштирип тургаш, сеп-теп кылып бергени ол эргим саазыннарынче оолдуң хомудаан сеткилиниң карак чажы дамдылай дүжүпкен.

Александр ШАГЖЫ.

ДАРГАЗЫН ТАНЫВААН

Шоодуг

Кежээки саалда арай эгелээлек. Мун-не инектерни кажаалапкан. Саанчылар хуунгазаваларын белеткеп, ажылчын идик-хевин кедип турган. Ол аразында колхоз даргазы «эзенгизи» элээн дыңзый берген, чиик-каралыг чыпдыңнадып келген. Улуг кадарчының оорун чанынга тура душкен. Ооң-биле чайлаглаашкынга хамаарыштыр ажыл-агыйжы чугааны-даа кылган. Айтырыг-харыылар адакталып турда, колхоз даргазы кадарчыдан мындыг дилег кылган:

— Саанчыларга кады бараал. Черле чогум кайы хире ажылдап турар улус чүвел? Суглуг караам-биле ылап көрейн, кадарчы.

Кадарчы орта кызыдыр удурланып, дарганы доктааткан:

— Кончуг үзер буга бар, дарга. Инектер саарда дашкаар үндүрүп каар улус бис. Кончуг моожаралыг кулугур болбас ийикпе. Өске улус көргенде кылыы кыстыгар, өскелээр, үзер, шелер, карыы-дошкун буга чүве. Адыр, саалда доозулзун, ону инектер аразынче кириптерге кады баар бис дарга. Оон башка, озал-ондакка таваржы бээр силер. Бичии манаңар.

— Тпук хайт! Мени молдурга бугажык-биле коргуп бе — деп, дарга дедир тепкен. — Колхозунуң даргазын таныбас буга каяа турар чүвел?

— Ынча дивейн көрүңер кужур даргам. Аас айыылы кончуг чүве дивежикпе — деп, кадарчы оозун оожуктуруп чалынган. — Элезин лылдыг адыгуузун мал эрге-дужаал эдилээп дарга-бошка таныыр эвес. Кызып манап көрүңер.

— Хам-калчаа чүве домей эдип, чулчуруп турба, оол— деп, дарга угда чок холун чайып, боду чулчураан: — Колхоз даргазы бооруңдан аңгыда, АССР-ниң Дээди Совединиң аттыг-чарлыг депутаты кижи-дир мен. Адыгуузун-даа болза, кижи азыраан мал ышкажыл. Депшидип алган депутадын база хүндүлээн...

Дарга кажаага четкелек чорда, буга бустап-бустап, кырында-ла келген. Кажаада саанчыларның алгы-кышкызы-даа хөлчок. А дарга базатын девичелеп буулаан:

— Кижи таныбас чүү мындыг араатан адыгуузун азырап турар улус силер? Ат болдум, амы-тыным алынар!

Кадарчы кужур алгырып-кышкырып маннап орда-ла, буга колхозунуң даргазын доңгайтыр шелип алган, аажок дамдыктаап турган. Саанчылар база ажылын ара соксаткаш, кажаалап соңмурнуг үне халчып келгеннер. Дарганың халак-каргыжы-даа хөлчок, дорт мөчүзү караңнаар. Кадарчы саанчылар-биле бир дем-биле буганы хап-сеп тургаш даргазының амы-тынын овуглап алган дээр чүве.

Чолаачы биле ферма эргелекчизи чиик-кара-биле кожуун чедип. Кызылдан вертолеттуг эмчи дузазын дарый дилээннер. Дарга депутаттың амызы дээш эмчи дузазы пайысылалдан дораан келген.

Кужур дарга пайысылал эмчизинге барык ай ажыг чыткан. Каш ээгиден аңгыда, башка база кемдээшкин болган. Бурган өршээ, аас айыылы, эзириктиң эндерели деп чүве ол-дур ийин. Шынап-даа болза, элезин лылдыг адыгуузун мал хоокуй кандыг-даа дээди эрге-дужаалдыг сайыт-бошканы таныыр эвес. Ол чүгле азыраан ээзинге ынак, ону ыяк таныыр, билир болгай.

Карыма ТҮЛҮШ.

КУШТАР ҮННҮГ ЭДВАРДС

ЛОНДОН. (РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи Игорь ПОЛЬСКИЙ). Англичан Пеэси Эдвардс 600 ажыг янзы-бүрү куштарның болгаш аңгы-аңгы дириг амытаннарның үннерин ол-ла олчаан өттүнер онзагай талантылыг кижи чораан. Ол Англияның Саффолк графствозунга чурттап турган, чоокта чаа 88 харлааш мөчээн.

Ховар дээн талантылыг Эдвардстың ат, фамилиязы Англияда шагда-ла сураглажаан, а оон хөй санныг «куштарының» үннери Великобританияның миллион ажыг телекөрүкчүлеринге билдинип, таныттынып турар апарган. Талантылыг Эдвардс радиога болгаш кинематографка идепкейлиг ажылдап келген. Ол Конан Дойлдуң киножуткан чогаалында Баскервилей деп ыттың үнүн кара олар өттүнүп тургаш, чедиишкинниг ойнаан.

Онзагай талантылыг актер, дүжүнде дег, удуп чыткаш чорта берген.

Анекдоттар
хөктүг
чугаалар

Хирург кезиишкин кылып эгелээриниң бетинде холдарын арыглап, дезинфекциялап алыр дээш, дузалакчы эмчи сестразынга:

— Спирт херек — деп барык дужаай аарак чугаалаап.

Чугааны дыңнап чыткан аарыг кижи сести бергеш:— Өршээп көрүңер, эмчи, кезиишкин кылыр кижи ону ишпейн көрүңер, оон соонда болгай аан — деп, дилээн.

* * *

— Силерниң ашааңар нервизи оожурган дыштаназын дээш мындыг эмнер бижип кагдым — дээш, эмчи бижик сунган.

— Ону анаа кажан, кайы хирени ижиртир мен — деп, херээжен кижи айтырган.

Оон ол айтырыынга эмчи:
—Ол эмнерни ашааңар эвес, бодуңар ижер силер — деп харыылаан.

* * *

Адам биле Еваның баштайгы хевирлеттиниң тывылганын көргүскен чурукту үш бичии уруг сонуургап көрген турган.

— Ашаа кайызыл? — деп, бичии уруг акызындан айтырган.

Оозу тура:

— Кандыг-даа хеп чок улус-тур, мен канчап билир мен — деп харыылаан.

* * *

Люсетт авазындан бичии оол дуңма садып бээрин ээрежип дилээн.

— Дуңмалыг болуксап тур сен бе? Ол дугайын ачаңга чугаалап көр даан — деп, ава баштактаныы каан.

Бичии Люсетт ындыг харыы дыңнааш:

— Кандыг-даа даалга берип каарга ачам уттуптар ийик чоп — деп, хөөн чок удур тайылбыр кылган.

* * *

Машинаны ээрик башкарып чораан кижиден КАИ ажылдакчызы:

— Мындыг кончуг байдалдыг кижи руль артынга канчап олурупканыңар ол? — деп, шыңгыы айтырган.

— Харын... өөрүм дузалапты ийин — деп, демгизи тайылбырлаан.

* * *

— Бадылаачыр дээн кыс биле оол чүге албан-биле холдарындан туттунчуп алыры, ачай — деп, бичии оолак сонуургаан.

— Чанчыл ындыг чүве-дир ийин, чижээ, боксерлар болза, тутчуп кириптериниң мурнунда холдарын дыңзыг тутчуп каар ийик чоп.

Парлалгадан.

Та бүзүре, та бүзүреве

СҮНЕЗИННИҢ ХУУЛАРЫ

(Сарыг шажын номчалындан)

Кижи болгаш дириг бүгү амытаннар кажан соннуг-мурнуг өлген сөөлүнде оларның каракка көзүлбес сүнезиннери артар деп сарыг шажын номналында айыткан. Чижээ, бир бөрү бүгү назынында 50 хой, 100 хураган тудуп чипкен болза, ол бөрү өлүрге, оон сүнезини 100 хураган, 50 хой болуп хуулар, оларны өске бөрүлер демги бөрүнүң канчаар хилинчектээни ышкаш, ынчаар хилинчектеп, тудуп чиирлер. Ынчангаш бачыттыг бөрүнүң каргыштыг сүнезини дываажаң оранынче кажан-даа кирбес, эрлик оранынга шак ынчаар хилинчектенир. Бачыттыг кижиниң сүнезини база ындыг болур: ол кижи хилинчек чок эникти соп каан болза, ол кижи кажан өлүрге, оон сүнезини демги эник кылдыр хуулгаш, база соктуруп өлүр.

Сарыг шажынның алыс тывылган чери — Индия дижир. Индияның «Прагна — Парамита» деп сарыг шажын судурунда мынчаар бижээнин чех чогаалчы Ярослав Гашектиң «Делегей дайынының уезинде эрес-дидим солдат Швейктиң ужуралдары» деп каттырынчыг чогаалының 1994 чылда Москвага парлаан ийиги номунуң 75-ки арнында чижек кылдыр киирген: «Бир индий хаан өлген сөөлүнде ооң сүнезини хаван кылдыр хуула берген, кажан ол семис хаванны соп каарга, ооң чаа дустуг болган, хаванның сүнезини — семис шары болу берген, ону соккаш, эъди-биле хуужуур кылган, ук шарының сүнезини сарбашкын кылдыр хуулган, ол сарбашкын өлген сөөлүнде ооң сүнезини — сайыт апарган. Бо хоозун чугаага бичии шын чүве бар деп бодаар мен. Ол дугайында шериг албаны мени бүзүреткен: погонунда чүгле чаңгыс сылдысчыгаштыг офицер безин солдаттарны далай · хаваннары азы кандыг-бир мелегей амытаннар деп адаар-дыр, а боду азырал хавандан безин дора».

«Дайын шөлүнде телефонист, повар азы чалаг шеригжи кажан өлүртүрге, оларның сүнезиннери аъттар кылдыр хуула бээр дижир болгай. Ол дээрге, көк меге чүве-дир» деп, түннелди эрес-дидим солдат Швейк кылган.

Иргит АРГАН ООЛ.
Кызыл хорай.

Янзы-бүрү диптерден

медээлер

КАДЫННАР САЙЫТ БООРГА...

ХЕЛЬСИНКИ. РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи Владимир Мостовецтиң дыңнатканы болза:

Дайын — херээжен кижиниң херээ эвес дижир. Дайын шөлүнге херээжен кижиге тергиин берге, ынчалза-даа күрүне камгалалынга болгаш айыыл чок чорууга херээженни удуртукчу кылдыр томуйлап каарга, ук ажылды олар эр улустан безин артык эки боттандырар чүве-дир. Финляндияның амгы камгалал сайыды Аннели Тайпаның бодалы ындыг. Аннели Тайпаның мурнуу чарыында Финляндияның камгалал сайыдынга база-ла херээжен кижи — Элизавет Рен ажылдап турган. 90 чылдардан бээр ол чурттуң национал камгалал сайыдынга херээжен улустуң ажылдаары барык чаңчыл апарганы ол.

Аннели Тайпа — июнь 22-де субботада 45 харлаан. Политиктиг болгаш хөй-ниити ажыл-чорудулгага чоннуң хүндүткелин чедип алган. Тайпа — улуг салдарлыг национал каттышкан партияның удуртулгазының кежигүнү, херээженнер шимчээшкининиң идепкейлиг киржикчизи, парламент депутады, моон мурнундагы чазакка социал айтырыгларны болгаш чуртталга тудуун харылап турган. Премьер-министр Паво Липпонен эрткен чылдың апрель айда Тайпаны камгалал сайыдынга томуйлаан. Херээжен сайытка шериг техниказын билири, шериг ачы-хавыязы албан эвес, ракеталарның болгаш танкыларның тургузуун билири база албан эвес. Аннели Тайпа политиктиг ажылдакчы, камгалал сайыды болбушаан, бүгү хүлээлгелерин эки күүседип турар. Чазак хуралдарынга олуржуп, даштыкы чурттарның камгалал сайыттары-биле ужуражып, Финляндияны дургаар үргүлчү кезип, шериг өөредилгелеринге киржип, гарнизоннарга чедип турар. Национал айыыл чок чоруктуң стратегиязын ажылдап кылырынга идепкейлиг киржип турар. Чогум-на харын чоокта чаа Финляндияның НАТО-га кирер-кирбезиниң дугайында тодаргай илеткелди ооң ямызынга белеткээн. Ол документ Липпоненниң чазааның шын угланыышкынын бадыткаан. Финляндия кандыг-даа шериг бөлүглежиишкининге каттышпаан, кымга-даа хамаарышпас камгалалдыг, тускайлаң чурт болган.

Херээжен кижи херээжен боор артар. Тайпа эрткен субботада төрүттүнген хүнүн ог-бүлезинге демдеглээн. Пятница хүнүнде ооң ажылдаар столунга дириг чечектерни кады ажылдап турар өөрү белек кылдыр салып каан турган. Бүгү финнер-биле бир дөмей, Тайпа бойдуска ынак, хоккейге база. Литературага тергиин ынак. Өске сайзырангай чурттарны бодаарга, финн ниитилел херээжен чонну хүндүлеп билир. Финляндияның чазаанда 18 сайыттың чедизи херээжен улус. — Ында кижи кайгаар чүү боор. Ол дээрге, анаа-ла демократия ышкажыл — деп, финн улус чугаалаар.

СӨӨЛГҮ ИДИИМНИ «ЧАЖЫРЫПТЫ»

КАИР. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Рафаэль Бикбаев). «Бир эвес парламентарийниң кедип чоруур идиин камгалаарын хандырып шыдавас чүве болза, парламент чоннуң эрге-ажыктарын камгалап шыдаар бе?» деп ындыг элдептиг айтырыгны Йеменниң депутаттар чөвүлелиниң кежигүнү Тахер Али Сейф парламент даргазы Абдалла аль Ахмарга салган. «Парламент хуралы боор турар үеде мээң майыктаажымны майыктааш боорда эң сөөлгү идиимни оорлап аппардылар» деп ол чугаалаан.

Парламентарийниң идиин канчап оорлап аппарганының дугайын депутат тодаргай айытпаан. «Парламентиде рецидивистер» депутаттың «камгалал чогун» ажыглааш, ийи дакпыр аар херек үүдеткени магатчок хире. Чүгле улуп чыткан кижиниң идиин оорлап ап болгу дег. Ындыг-даа болза депутат боду «массаларны бастыр» чаңныг турганын оорлар база билип алган боор чадавас.

Бо таварылга депутаттың ат-алдарынга, арын-нүүрүнге эдип элыры берге каражаны чедиргени илдеп. Шынапла, парламент бажыңындан бут чанагаш үнүп чыткан депутатты көөрге, кымга таарымчалыг боор, каттырынчыг-даа, ээчок-даа ышкажыл. Читкен идиктиң өртээн эгидип буруулугларны тыппас болза, Интерпол дээр делегей организациязынга хомудал киирер мен деп Али Сейф кыжанган. Базындырган ат-алдарымны катап тургузарынга делегей истекчилери дузалаар боор деп ыраккы Йеменниң депутады кордап турар. Ынчаарда ол бодунуң ынак идиин кедип алгаш, чоннуң эрге ажыы дээш ажылын катап эгелээр

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

ИЮЛЬ 14, эрги сан-биле 29, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, от олуттуг, кара күске хүнү. Эр мага-боттуг, хирелиг хүн. Бөгүн аргалыг болза, ырак орук чорбас, чевег-хөөр эргивес, куда-дой кылбас, келин айтырбас, мал чарывас.

ИЮЛЬ 15, эрги сан-биле 30, понедельник, Ай сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, чер олуттуг, каразымаар инек хүнү. Кыс мага-боттуг, каразымаар бүдүү хүнү. Бөгүн мал чарывас, ак чем үндүрбес, кыс айтырбас, хөөржүдүлге кылбас хүн.

ИЮЛЬ 16, эрги сан-биле 1, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, демир олуттуг көк пар хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг хүн. Бөгүн мөчээннер ажаавас, чевег эргивес, өске кандыг-даа ажылдарга таарымчалыг хүн.

ИЮЛЬ 17, эрги сан-биле 12, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, октаргай олуттуг, көк сүмээр тоолай хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг хүн. Ырак-узак оруктардан кичээнзе эки, арткан кандыг-даа ажылдүүлеге эки хүн.

ИЮЛЬ 18, эрги сан-биле 3, четверг, Элирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, суг олуттуг, кызыл улу хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Бөгүн бүгү-ле чүүлдер бүдүреринге таарымчалыг хүн.

ИЮЛЬ 19, эрги сан-биле 4, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, даг олуттуг кызылзымаар чылан хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Чүгле чаргы-чаалы кылып болбас.

ИЮЛЬ 20, эрги сан-биле 5, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, ыяш олуттуг, сарыг аът хүнү. Эр мага-боттуг, эки хүн. Ырак-узак чорук кылыр, мөчээннер ажаавас, келин айтырбас, мал чарывас, өг кылбас хүн.

Мадон МОНГУШ тургускан.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

«Шын» солун неделя дургузунда телекөрүкчүлерге

(Июль 1-ден 7-ге чедир)

ПОНЕДЕЛЬНИК

ИЮЛЬ 1

РНТ. БИРГИ канал

6.00, 8.50 ТЕЛЕЭРТЕН.
8.40, 21.45 Президент соңгулгулдалары-96.
9.00, 12.00, 15.00, 18.00, 23.55 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.15 Чүү? Каяа? Кажан?
11.15 Кижи болгаш хоойлу.
11.40, 15.45 Марафон-15.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ». «Бодуңну камнан».
12.50 «Бүгү-ле чүве бүдер». Уран-чечен фильм.
14.40 Мультфильм.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
16.00 Сылдыстар шагы.
16.40 «Элен болгаш ооң өөрү».
17.05 Джэм.
17.30 Спорт чеди хонукта.
18.20 «Тропиканканың чажыды.
19.10 Кидин түлүк.
19.35 «Скорпионнуң демдээ-биле». Т/с. 1-ги сериязы.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.55 «Скорпионнуң демдээ-биле». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.
23.05 Мурнунда болгаш соонда.
00.15 — 02.10 Юрий Шевчук болгаш «ДДТ» бөлүк.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.15 Эртенги экспресс.
7.45 Соңгулдалар-96.
8.00, 12.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Ажыл-ишчи Россия.
8.40 Соңгулдалар-96.
8.55 Ажылгыр кижилерниң үези.
9.05 Орус лото.
9.45 «Санта-Барбара». Т/с.
10.35 «Акы-дуңмалышкы чорук».
11.05 Фольклор фестивалы.
11.20 Мультфильм.
11.30 Бадыла, тиилээр сен.
11.45 Мультфильм.
12.20 Шимчевес хөреңги сады.
12.25 «Дон Кихот». М/ф.
12.50 Соңгулдалар-96. Г. Зюганов.
12.55 Мультфильм.
12.20 Шимчевес хөреңги сады.
13.05 «Мээң эки өңнүүм генерал Василий, Иосифтиң оглу чүве». Уран-чечен фильм.
14.50 Ажыл-агый дугайында бодунуң бижээни.
15.20 Иванов, Петров Сидоров болгаш өскелер-даа.
16.15 Ажыл-ишчи Россия.
16.40 Россия арын-шырайда.
16.55 Уругларга медээлер.
17.10 «Хуулгаазын чемодан».
17.20 Сенден хамааржыр.
17.35 «Даартагыдан уруг». Т/с.

«ТЫВА» канал

18.05 Чайның изиг хүннеринде.
18.25 МЕДЭЭЛЕР.
18.35 Экосфера.
18.55 ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар-биле ужуражылга.
19.10 ТЫВА ЧЕРДЕ.
19.35 Соңгулдалар-96.

«РОССИЯ» канал

19.55 Соңгулдалар-96. Б. Ельцин.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Соңгулдалар-96.
20.40 «Санта-Барбара». Т/с.
21.30 Фортеден пьянога чедир.
21.55 Соңгулдалар-96.
22.15 «Онза айыылдыг херектенни дилеп турар». Уран-чечен фильм.
23.55 Соңгулдалар-96. Г. Зюганов.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.35 — 00.48 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.05 Бадыла, тиилээр сен.
18.20 «Чемге хөөн киирер селгүүстээшкин».
18.30 L-клуб.
19.15 Чөптүг чоруктуң үези.

ВТОРНИК

ИЮЛЬ 2

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 18.00, 23.45 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды.
10.05 Мурнунда болгаш соонда.
10.55 Каткы-хөг панорамазы.
11.25 Мультфильм.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Өшпээн ай дугайында тоожу». Уран-чечен фильм.
14.15 «Дамды». М/ф.
14.25 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
15.45 «Хөглүг КВАпания» кварьете.
15.55 Мультитроллия.
16.10 Хуулгаазыннар, азы Синема.
16.40 «Элен болгаш ооң өөрү».
17.05 ...16 харга чедир болгаш оон өрү назылыглар.
17.30 Спорт чеди хонукта.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.10 Кидин түлүк.
19.45 «Скорпионнуң демдээ-биле». 3-кү сериязы.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.45 «Скорпионнуң демдээ-биле». 4-кү сериязы.
23.00 Тема.
00.10 — 02.15 «Мюнхаузен боду ол-дур». 1-ги, 2-ги сериялары.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.30 Эртенги экспресс.
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Ажыл-ишчи Россия.
8.45 Ажылгыр кижилерниң үези.
8.55 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
9.10-10.03 «Санта-Барбара». Т/с.

* * *

12.00, 15.00, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.20 Шимчевес хөреңги сады.
12.25 L-клуб.
13.10 Ажыл-агый дугайында бодунуң бижээни.
13.20 Ретро-шлягер.
13.50 «Дон Кихот». М/с.
14.40 Иванов, Петров, Сидоров болгаш оон-даа өскелер.
15.20 Фольклор фестивалы.
15.35 Ажыл-ишчи Россия.
16.00 Россия арын-шырайда.
16.15 Уругларга медээлер.
16.30 «Хөглүг салгын».
16.45 Месяцеслов.
16.55 «Нижгород ярмарказы».
17.05 Мультфильм.
17.20 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
17.35 Сенден хамааржыр.

«ТЫВА» канал

17.50 Тыва дугайында фильм. «Хая көрүн, келир үени көрүп каар сен».
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.10 Мээң салгалым. «Тураскаалдарны чүге тургузар чүвел аан...» II-ги кезээ.
18.35 МЕДЭЭЛЕР.
18.45 Эрге болгаш хоойлу: үндүрүг полициязының ажылы. Дорт эфир.
19.45 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.20 Джентельмен-шоу.
21.55 «Кол чаяан». Уран-чечен фильм.
00.35 — 01.56 «Кавказка туттурукчу, азы Шуриктиң чаа ужуралдары». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.50 «Даартагыдан уруг».
18.20 «Здоровье» тележурнал.
18.30 Бодунуң оюну.
19.00 Онза канал.
19.25 Оон өске, чүү-даа чок...
19.40 Е. Сидоровка «удур демисел».
19.55 Реклама.

СРЕДА

ИЮЛЬ 3

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
8.00 «Тропиканка» бодунуң чажыттарын илередип тур. Чаа үш сериязы.
9.15, 15.00, 18.00, 21.00, 23.00, 01.00, 04.00, 04.30, 05.00, 05.30 МЕДЭЭЛЕР.
9.30 «Тропиканка» бодунуң чажыттарын илередип тур. Уланчызы.
11.50 «Россия удаан деп кым чугаалааныл?». Т/ф.
12.25 «Варшаваның аялгазы». Фильм-шии.
14.45 С. Ротару ырлаар.
15.20 «Хованщина» Улуг театрда.
16.20 Бут бөмбүүнүң чуртунда бут бөмбүү. Евро-96.
17.15 «Э. Рязанов. Париж-тиң чажыттары». Робер Оссейн.
18.20 «Маадырга көрүнчүк». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары.
20.15 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.30 «Юнона» болгаш «Авось». Фильм-шии.
23.20 «Экипаж». Уран-чечен фильм.
01.55 «Магаданчыг аас-кежиктиң сылдызы». Уран-чечен фильм.
03.00 ҮЕ.
03.45 — 05.50 «Магаданчыг аас-кежиктиң сылдызы». (Уланчызы)

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00, 12.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Мультфильм.
8.45 Ажылгыр кижилерниң үези.
8.55 «Өңнүү читкен». Уругларга уран-чечен фильм.
10.05 «Санта-Барбара». Т/с.
10.55 Мультфильм.
11.05 «Чашкы шаавыстың тоолдары».
12.20 Ажыл-агый дугайында бодунуң бижээни.
12.30 «Свифтиң туткан бажыңы». Уран-чечен фильм.
14.50 «ЭКС Эль Мьюзик».
15.20 Шимчевес хөреңги сады.
15.25 Эртенгиниң мендизи-биле.
16.20 Ынакшылдың астрологиязы.
16.50 «Нижегород ярмарказы».
17.05 А. Миронов аттыг актер ырызының делегей фестивалы.
17.35 «Ак дүнелер». Уран-чечен фильм.
19.05 «Орус ыры».
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.15 Боду режиссер.
21.55 Бут бөмбүү. Россия чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Спартак» (Москва).
00.00—00.30 МЕДЭЭЛЕР.

ЧЕТВЕРГ

ИЮЛЬ 4

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 00.15 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.05 Робер Оссейн.
10.45 Аян-чорукчулар клуву.
11.30 Мультфильм.
11.40 Амданнаныышкын.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Русь алызындан». Т/ф. 1-ги сериязы.
14.15 Мультфильм,
14.25 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
15.45 Лего-го.
16.10 Тин-тоник.
16.40 «Элен болгаш ооң өөрү».
17.05 Рок-кичээл.
17.30 Спорт чеди хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.10 Кидин түлүк.
19.35 Каткы-хөг панорамазы.
20.00 Чүгле иелээ.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.45 «Джазтан келдивис». Уран-чечен фильм.
23.25 Обоз.
00.40 Лицелен.
01.10—02.15 «Мушкетерлар чээрби чыл эрткенде». 1-ги сериязы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

6.00 Ажык медээлер.
7.30 «Сочи хоорайда караңгы дүнелер». Уран-чечен фильм.
8.00 Көрүш.
8.05 «Сочи хоорайда караңгы дүнелер». (Уланчызы).
9.00 Көрүш.
9.05 «Сочи хоорайда караңгы дүнелер». (Төнчүзү).
9.45 Ажылгыр кижилерниң үези.
9.55 «Санта-Барбара». Т/с.
10.50 «Хөй-ле билдинмес чүүлдерлиг кемниг херек». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.
11.55 Шимчевес хөреңги сады.
12.00, 15.00, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.20 «Урутлар». Барымдаалыг фильм.
12.45 «Каш шак-тыр, Россия?». Барымдаалыг фильм.
13.10 Ажыл-агый дугайында бодунуң бижээни.
13.20 Ретро-шлягер.
13.50 «Дон Кихот». М/с.
14.20 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
15.20 Фольклор фестивалы.
15.35 Ажыл-ишчи Россия.
16.00 Россия арын-шырайда.
16.15 Уругларга медээлер.
16.45 Месяцеслов.
16.55 «Николай Шурыгинниң уран чурулгалары». Барымдаалыг фильм.
17.15 «Нижегород ярмарказы».
17.25 Сенден хамааржыр.

«ТЫВА» канал

17.40 «Ералаш». К/ж.
17.50 «Оруктар, оруктар...». Кадыр даглар, хемнер ишти-биле.
18.05 МЕДЭЭЛЕР. Тускай үндүрүлге.
18.30 Сеткил байлаа—эртине.
18.50 Хөгжүмнүг байыр.
19.35 МЕДЭЭЛЕР. Тускай үндүрүлге.
19.50 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.20 Эх, оруктар.
21.55 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
22.10 «Чемпион». Уран-чечен фильм.
00.30—00.58 Арт-обстрел.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

17.40 «Даартагыдан уруг».
18.10 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
18.25 Неделяда бир катап.
18.55 Лидер-прогноз.
19.25 Оон өске, чүү-даа чок...
19.40—20.00 Е. Ткаченкога «удур демисел».

ПЯТНИЦА

ИЮЛЬ 5

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 18.00, 23.30 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.10 Чүгле иелээ.
10.50 Ойна-ла, гармонь.
11.20 Дөгерези бажыңда барда.
12.10 «ДЕЛЕГЕЙ».
12.50 «Русь алызындан». 2-ги сериязы.
13.55 Мультфильм.
14.25 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
15.15 Пресс-экспресс.
15.20 «Дидим чүректиг рыцарь».
15.45 «Чаъс соонда, четвергте...» Уран-чечен фильм.
17.05 «Элен болгаш ооң өөрү».
17.30 Спорт чеди хонукта.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.15 Кижи болгаш хоойлу.
19.45 Хуулгаазыннар шөлү.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.45 «Ай чырыы» деп детективтиг агентилел».
22.45 Үзел.
23.50 «Шынчы Руслан». Уран-чечен фильм.
02.55 Ол болган... ол болган...
03.20—04.35 «Мушкетерлар чээрби чыл эрткенде». 2-ги сериязы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.30 Эртенги экспресс.
8.00, 15.00, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Ажыл-ишчи Россия.
8.45 Ажылгыр кижилерниң үези.
8.55 Самолет — онзагай бараан.
9.25 Джентльмен-шоу.
9.55 «Санта-Барбара». Т/с.
10.50 «Хөй-ле билдинместерлиг кемниг херек». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.20 «Ле Монти».
12.35 Шимчевес хөреңги сады.
12.40 «Правда». Барымдаалыг фильм.
13.10 Ажыл-агый дугайында бодунуң бижээни.
13.20 Ретро-шлягер
13.50 «Дон Кихот». М/с.
14.20 Иванов, Петров, Сидоров болгаш өскелер-даа.
15.20 Фольклор фестивалы.
15.35 Ажыл-ишчи Россия.
16.00 Россия арын-шырайда.
16.15 Уругларга медээлер.
16.30 «Алдын дүлгүүржүгеш».
16.45 Мультфильм.
17.05 Эксповидео.
17.15 Амданныг чем үезинде хөгжүм.

«ТЫВА» канал

17.30 «Содружество» телекаттыжыышкын көргүзер: «Иван Купаланың байырлалы».
17.55 «Уран ырым ужуу — Тыва». Композитор Борис Чамбыт.
18.35 МЕДЭЭЛЕР.
18.45 Дээди Хурал чартык чылда... Дорт дамчыдылга. Дээди Хуралдың чартык чылда ажылы. К. А. Бичелдейниң чугаазы.
19.35 АЗИЯ ТӨВҮ.
19.55 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 «Санта-Барбара». Т/с.
21.20 Маски-шоу.
21.55 «Парижти сөөлгү катап көргеним». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.30 Сенден хамааржыр.
17.45 «Даартагыдан уруг».
18.15 Уруглар барааннарының дугайында.
18.25 «Нижегород ярмарказы».
18.40 Подиум.
19.10 Янзы-бүрү чылдарның музыказы.
19.25—20.00 Билдинмес чугаалажыглар.

СУББОТА

ИЮЛЬ 6

РНТ. БИРГИ канал

8.00 «Ералаш». К/ж.
8.35 «Чугаа-соот». Уран-чечен фильм.
10.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.10 Лама сөзү. Митрополит Кирилл.
10.30 Өзевейн көр.
11.00 Эртенги почта.
11.35 Амданнаныышкын.
11.50 «Күрүнениң төөгү музейиниң үнелиг чүүлдери». 3-кү фильм.
12.20 «Мээн эжим, Колька». Уран-чечен фильм.
13.50 «Театр + ТУ».
14.35 Автомобиль болгаш мен.
15.20 Америка М. Таратутаның көргени-биле.
15.50 Бомонд.
16.10 Концерт.
17.10 Брейн ринг.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 Дириг амытаннар аймаа.
19.00 «Ефрейтор Збруевтиң чеди душтуу». Уран-чечен фильм.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.45 Концерт.
22.00 Бут бөмбүү. Россияның чемпионады. «Спартак» (Москва). — «Торпедо» (Москва). 2-ги оюн.
23.05 Чүү? Каяа? Кажан?
00.15 «Хүннер».
00.55 «Динмирээшкинниг арт». Уран-чечен фильм.
02.50 С. Захаров ырлаар.
03.50—05.05 «Мушкетерлар чээрби чыл эрткенде». 3-кү сериязы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00, 14.00, 20.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 «Күс». М/ф.
8.55 «Элли болгаш Джулс». Т/с. (Австралия).
9.30 Силерниң чагааларыңарны езугаар.
10.00 Квадратта чүү-даа чок.
10.30 Вертикаль.
11.00 Он бир шакта МЕДЭЭЛЕР.
11.15 «Инвайт» аян-чорук».
11.30 Эртенгиниң мендизи-биле.
12.25 Кабинет 21.
12.55 Бөдүүнүнден бөдүүн.
13.30 «Театр дугайында чүүлдер».
14.20 Фольклор фестивалы.
14.35 Де факто.
15.05 «Океан». Уран-чечен фильм.
16.00 Спорт-мөөрей.
16.30 «Нижегород ярмарказы».
16.45 Ток-шоу.
17.25 «Ийи согун». Уран-чечен фильм.
19.00 Шуут чажыт.
20.25 А. Фрейндлих-биле кежээ.
21.50 «А» программа.
22.50 — 00.08 Голливудка кылган. «Бүгү-ле чүвеге чарылга буруулуг». Уран-чечен фильм.

ВОСКРЕСЕНЬЕ

ИЮЛЬ 7

РНТ. БИРГИ канал

8.00 «Спортлото» тиражы.
8.10 Мультфильм.
8.30 «Пилигримниң капитаны». Уран-чечен фильм.
10.00, 15.00, 23.40 МЕДЭЭЛЕР.
10.15 Орук демдеглелдери эвес чүүлдер.
10.30 Дөгерези бажыңда барда.
11.10 Эртенги сылдыс.
12.00 Россияга бараан болуп тур мен.
12.30 Ойна-ла, гармонь.
13.00 Н хоорайла.
13.25 Та бүзүреңер, та бүзүревеңер.
13.55 Каткы-хөг панорамазы.
14.25 «Үптекчилер шыгжамырларының чажыттары».
15.20 Н. Касаткина биле В. Васильевтиң классиктиг балединиң Күрүне театрының юбилейи.
16.10 Бир-ле катап.
16.20 Аян-чорукчулар клуву.
17.10 Мультфейерверк.
17.55 Аас-кежиктиг таварылга.
18.50 Ыры-96.
20.00 ҮЕ.
20.35 КВН-96.
22.45 «Ай чырыы» деп детективтиг агентилел».
00.00 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
00.45 МТУ-нуң хөгжүмнүг программазы.
01.15—02.50 «Мушкетерлар чээрби чыл эрткенде». 4-кү сериязы.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 Сөглээн сөс...
8.15 «Көк куш». М/ф.
9.05 «Элли болгаш Джулс». Т/с.
9.30 Чаштарның чугаалары.
10.00 Кызыгаар чок бут бөмбүү.
10.30 Дангырак.
11.00 Он бир шакта МЕДЭЭЛЕР.
11.20 Парламент неделязы.
12.05 Хөгжүмнүг кокпажыгаш.
13.00 Бөдүүнүнден бөдүүн.
13.30 Ном делгүүрү.
14.00, 23.35 МЕДЭЭЛЕР.
14.15 Фольклор фестивалы.
14.30 Тараачыннар айтырыы.
15.00 «Океан». Уран-чечен фильм.
15.55 Орус караоке
16.15 Дириг амытаннар аймаа.
16.50 Янзы-бүрү оюннар.
17.45 Силерниң партнеруңар.
18.00 «Тенекпей», «Аладдин». Т/с.
18.55 Репортер.
19.10 Клара Новикова.
20.00 «А» программа.
21.00 Үзел.
21.55 «Сюжет».
22.50 Ксюшаныынга.
23.20 Рек-тайм.
23.55—01.13 «Күштүг хандыкшыл».

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Хүндүлүг коллегалар!

Үндүрүг органнарының аңгыланып тургустунганындан бээр 6 чыл болуп турар байырлалы-биле Силер бүгүдеге — республиканың хоорайларының болгаш кожууннарының үндүрүг инспекторларынга Тыва Республиканың Чазааның мурнундан болгаш бодумнуң өмүнээмден чүректиң ханызындан байыр чедирип, үндүрүг албанының аңгыланып ажылдаанындан бээр хөй эвес үениң иштинде республиканың бюджелин тургузарынче, ооң орулгалыг кезээн көвүдедиринче угланган күженниишкиннерге Силерниң киирген улуг-хууңар хөй дээрзин демдеглевишаан, ол көргүзүглер моон-даа соңгаар улам улгадып, өзер дээрзинге идегеп тур бис. Силер-биле бистиң демниг ажылдаарывыстан республикавыстың экономиказының сайзыралы, амыдырал-чурталгавыстың хөгжүлдези дорт хамаарылгалыг.

Каң-кадык, аас-кежиктиг болуруңарны, ажыл-ижиңерге, чурталганарга өөрүшкүнү, чедиишкиннерни күзедивис.

Людмила МАНДАН-ХОРЛУУ.
Тыва Республиканың күрүнениң үндүрүг инспекциязының начальниги.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң хүндүлүг ынак ававыс, кырган-ававыс **Клавдия Монгушовна ДЫРЫШ-ООЛ** июнь айның 26-да 50 харлаан. Ававыс 1969 чылда Кызылдың башкы институдунуң филология факультедин дооскаш, бо хүннерге чедир школада орус дыл, литература башкызы бооп, чедиишкинниг ажылдап чоруур.

Амгы үеде Улуг-Хем кожууннуң Чааты ортумак школазында улуг стажтыг башкыларның бирээзи, үш оолдун төлептиг иези.

Ававыстың, кырган-ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр ооң ажылынга улуг чедиишкиннерни, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти сеткиливис ханызындан күзеп тур бис.

Оолдары Орлан, Мерген, Херел, кени Ак-кыс, оглунуң уруу Дарый.

Мээң эргим, чассыг оглум Сарыглар Айдың июнь 30-де 7 харлаар. Бо күзүн оглум школаның эжиин артап, бижыг билиглерниң эге базымнарынче шымнып кирер. Ынчангаш чаптанчыг оглумга каң дег кадыкшылды, тергиин эки өөредилгени база аас-кежикти күзевишаан, адаанда одуругларны тураскааттым:

Айдың чырык өртемчейде
Айым болгаш хүнүм болур.
Айдыным сээң 7 харлаан байырыңда
Аас-кежиин, өөрүшкүнү күзеп тур мен.
Эртем-билиг далайы боор — школаның
Эжиин ажып эштип кирер үен келди!
Тереҥ далай эртинезин артынчактааш,
Тергииннерниң бирээзи боор өс-ле оглум!

Эргим ынак авазы Марьяна Серен-ооловна Сарыглар база хөй санныг угбалары, акылары.

ЧАГЫДЫЛГА УЛАМЧЫЛАВЫШААН

— Бай-тайгажылар солуннар, сеткүүлдер номчуурунга кончуг сундулуг улус. Ынчангаш оларны үргүлчү чагыдып алырлар. Чүге дээрге олардан Россияның, республиканың, делегейниң политиктиг, экономиктиг, социал, культура амыдыралын эки билип алыр сорулгалыглар. Оон аңгыда, солуннарда, сеткүүлдерде парлаттынган ажыктыг чаа чүүлдерни, арга-дуржулганы боттарының ажыл-чорудулгазынга чогаадыкчы езу-биле ажыглаар чаңчылдыглар — деп, Тээлиниң федералдыг харылзаа белдирининң инструктору Тамара Сат чугаалап турар.

Бай-Тайга кожууннуң чурттакчылары акша-көпеек айтырыынга бергедээшкиннер турза-даа, 1996 чылдың ийиги чартыының солуннар болгаш журналдар чагыдылгазынга элээн идепкейлиг киржип турарлар. Баштайгы медээлер езугаар алырга, «Шын» солунну — 683, «Эне сөзүн» — 326, «Тываның аныяктарын» 105 экземплярны чагыткан. Оон өске-даа солуннарны, журналдарны бижидип алган. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, арай-ла эвээш болуп турар. Оон чылдагааны шалыңның чогуур үезинде үнместээнинде. Эвээш-биче артыкшылдыг акша тып алган хамаатылар солуннарны бир азы ийи-үш айлап чагыдып ап турар. Ам август айның чагыдылгазы эгелей берген.

Солуннар чагыдылгазының талазы-биле Тээли суурнуң почтачылары эки көргүзүгнү чедип алган, мында ниитизи-биле 330 экземпляр «Шын» солун чагыттынган. Почтачылар Татьяна Иргит, Чечен Бады боттарынга бижыглаан участокторынга чагыдылга ажылын багай эвес организастааш, биче эвес үлүүн кииргеннер. Кара-Хөл, Шуй сумуларының (федералдыг почта салбырының эргелекчилери Вера Хертек, Саяна Хертек) девискээринде чурттакчы чон солуннар, журналдар чагыдылгазынга идепкейлиг киржип турарлар. Кайы-даа сумуда «Шын» солун чүс ажыг экземпляр чагыттынган.

Тээлиниң федералдыг харылзаа белдириниң инструктору Тамара Сат сөөлгү чылдарда кожуунда солуннар болгаш журналдар чагыдылгазын организастап чорудар ажылды харылап турар. Онаашкан херээн бедик харысалгалыы-биле күүседип келгенинден кожууннуң чурттакчы чону солуннар болгаш журналдар чагыдар талазы-биле республикада мурнуку одуругда чоруп турарларының бирээзи. Бо чартык чылда база-ла көргүзүг эки болган, ол дээрге Тамара Бадыевнаның организакчы ажыл-чорудулгазының түңнели болур.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧАРЛААЛДАР

Ажыл чок хамаатыларның кичээнгейинге! Чоннуң күш-ажылга хаара тударының Кызыл хоорайда төвү силерге чаа барганывыс адрести езугаар ачы-дузаны көргүзер бис. Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 76 («Тыва тудуг» АН бажыңының бирги каъдында).

Контактылыг телефоннары: 3-23-14, 3-27-88, 2-43-04.

Виктория Артуровна Кара-Салдың Чадаананың ортумак школазын дооскаңы сериязы А № 095353 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ТР-ниң прокуратуразының коллективи прокурорнуң улуг дузалакчызы Галина Юспеековна Доңгакка ооң өөнүң ээзи

Вячеслав Саяевич
ДОНГАКТЫҢ

албан хүлээлгезин күүседип чорааш мөчээнин дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, акы-дуңмаларынга ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906, корр. сч. 700161629, МФО, 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алырчер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-34-17; 3-33-91; харысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: политиктиг амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-37-11; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаңда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлаалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелиниле бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тиражы — 8780.

Чагыг № 105 — 193.